

УДК [316.3:303.7]:[616-036.21:578.834]

ПАНДЕМІЯ. ЗАГРОЗИ ТЕХНОЛОГІЧНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ ЛЮДИНИ ТА ЗМІНИ ПІДХОДІВ У НАУЦІ

Світлої пам'яті Романа Кіся

Ігор МАРКОВ

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
Інститут народознавства НАН України,
відділ соціальної антропології,
проспект Свободи, 15, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: igor.markow@gmail.com

Covid-19 — не перша епідемія в історії людства. Назагал епідемія досі вважалася природним лихом, тобто знаходилася, так би мовити, поза межами історичного процесу. У цьому розумінні пандемія коронавірусу стала поворотною подією. Є чимало доказів того, що на прикладі коронавірусу людство вперше зіткнулося з соціально детермінованою епідемією технологічного походження внаслідок тотального опанування природного середовища середовищем соціальним і зміни першого за сценарієм останнього. *Мета* статті — подати теоретичний підхід до розуміння цього процесу і головний наслідок, який він несе — звуження і розщеплення середовища життя. Відтак, автор вважає (*результат дослідження*), що відновлення і розширення середовища життя має стати головним напрямом подальшого розвитку науки, здійснення якого потребує трьох основних перетворень у цій сфері: 1) переходу від міждисциплінарних до наддисциплінарних досліджень, що впливає з подальшої універсалізації знань і характеру нових викликів, які прийдуть услід за пандемією коронавірусу; 2) переходу від системного до динамічного аналізу; 3) переходу від аналітичного до голістичного підходу у формуванні проблематики і здійсненні наукових досліджень. Обґрунтування і зміст зазначених перетворень став предметом розгляду для цієї статті.

Теоретичною основою дослідження є принцип онтологічного голізму. *Методологічною основою* дослідження є динамічний аналіз у поєднанні з елементами описово-аналітичного, компонентного, синхронно-діахронічного та контекстологічного методів аналізу.

Ключові слова: пандемія коронавірусу, соціальність, антропоцентризм, середовище життя, системний аналіз, динамічний аналіз, подієвість співвіднесення, голістичний підхід.

Igor MARKOV

Candidate of Historical Sciences,
Senior Research Fellow, Institute of Ethnology
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Department of Social Anthropology,
15, Svobody Avenue, 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: igor.markow@gmail.com

PANDEMIC. TECHNOLOGICAL THREATS
DEPENDENCIES OF MAN AND CHANGES
OF APPROACHES IN SCIENCE
Bright memory of Roman Kis

For the third year, the coronavirus pandemic has been walking on our planet, continuing to affect and take human lives... Covid 19 is not the first epidemic in history... Plague, cholera, spanish flu in their own way changed its course, leaving a deep trace in the minds and behavior of people. However, these devastating events are still not considered the determining factors of history on a par with coups, wars, economic transformations... The reasons for this state of affairs, presumably, are the insufficiency of relevant anthropological studies, as well as the fact that the epidemic was still considered a natural disaster, that is, it was, so to speak, outside the historical process.

In this sense, the coronavirus pandemic has become a turning point. There is a lot of evidence in favor of the fact that on the example of coronavirus, humanity first encountered a socially deterministic epidemic of technological origin, which was the result of total mastery of the natural environment — the social environment and the change of the first in the scenario of the latter. The article describes the theoretical approach of the author to understanding this process and the main consequence it bears — narrowing and splitting the environment of life. Therefore, the author believes that the restoration and expansion of the living environment should be the main direction of further development of science, the implementation of which requires three main transformations in this area: 1) the transition from interdisciplinary to superdisciplinary research, which follows from the further universalization of knowledge and the nature of new challenges that will follow the coronavirus pandemic; 2) transition from system to dynamic analysis; 3) transition from analytical to holistic approach in the formation of problems and implementation of scientific research. The rationale and content of these transformations has become the subject of consideration for this article.

The theoretical basis of the study is the principle of ontological holism.

The methodological basis of the study is dynamic analysis in combination with elements of descriptive-analytical, component, synchronous-diachronic and contextological methods of analysis.

Keywords: coronavirus pandemic, sociality, anthropocentrism, living environment, system analysis, dynamic analysis, eventfulness of correlations, holistic approach.

Вступ. Пандемія Covid-19 набирає нових обертів і продовжує свої «жнва скорботи» (Роберт Конквест). Імовірно, наші знання про неї історично повторюють знайомство з епідеміями, з якими людство раніше зустрічалося вперше. Чума, холера, іспанка... Спочатку ураження і смерть багатьох, потім подолання через вироблення імунітету, вакцинацію і розвиток санітарної медицини. Проте, хоч би як не порівнювали пандемію коронавірусу з епідеміями минулого, є риси, що суттєво відрізняють її від них.

Велетенська кількість матеріалів про пандемію Covid-19, що продовжують надходити, дає поживу для осмислення поворотності цієї події в житті людини і світу. Публікації (до яких у нинішньому світі слід віднести фахові аналітичні статті, інформаційні повідомлення, інтерв'ю та коментарі на телебаченні, пости в мережах тощо) розповідають про зростання людських втрат, аналізують походження, інформують про нові мутації і штами Covid-19, динаміку і напрями його поширення, ефективність уже виготовлених вакцин і вакцинації. Відомі мені матеріали стосуються переважно трьох питань: 1) як зупинити пандемію і смерть величезної кількості людей і 2) втрати економіки та її відновлення після подолання пандемії; 3) зміни в розстановці сил, головне, у геополітичному чотирикутнику США—ЄС—Росія—Китай. Вони, радше, посилюють відчуття непевності та невизначеності, аніж дають чіткі відповіді на насущні питання.

«Фігурою мови» про коронавірус у багатьох публікаціях стали твердження, що після пандемії людство житиме в іншому світі, в якому багато нинішніх викликів і протистоянь втратять актуальність і, очевидно, будуть витіснені новими. Проте мало хто береться означити, чим саме «світ після пандемії» буде різнитися від теперішнього і які з його нинішніх клопотів втратять актуальність, будуть замінені іншими, і — якими? В умовах глобального карантинного бегкраунду найгучніше пролунав заклик до «швидкого відновлення економіки», що, як на мене, означає якнайшвидше повернення до звичних ціннісних рамок і смислових горизонтів, ідеологій, пріоритетів і засобів їх задоволення. Тому завдання цієї статті бачу в тому, щоб спричинитися до каталізації роздумів про майбутнє посткоронавірусного світу.

Теоретичною основою дослідження є принцип онтологічного голізму. *Методологічною основою* дослідження є динамічний аналіз у поєднанні з елементами описово-аналітичного, компонентного, синхронно-діахронічного та контекстологічного методів аналізу.

Основна частина. Коронавірус: у чому несхожість з тим, що вже було?

Спочатку означу основні позиції, які я тут обстоюватиму.

1) Причина пандемії коронавірусу, на відміну від попередніх епідемій, має виразно соціальне, технологічне походження — поєднання того, що в природі «не поєднується, утворення мутуючого вірусу, який важко зупинити через соціальну детермінованість його походження.

2) Коронавірус є межевою подією для людини і суспільства XXI століття. Модерну епоху характеризували чітке розмежування природної та соціальної сфер, активний наступ останньої на першу. Постмодернізм XXI століття визначає опанування та абсорбування природної сфери сферою соціальною. Це, а також постмодерний перехід від цивілізації до «diverse mobilities of peoples, objects, images, information, and wastes; and of the complex interdependencies between», за Джоном Уррі [1, р. 185], спричинило транзит від зумовлених згаданим уже модерністським розмежуванням природи і суспільства, територіально локалізованими географічно визначеними політичними спільнотами соціальних ідентичностей XIX—XX ст. — до різних видів гібридних (соціально-технологічних, природно-соціальних) ідентичностей, які все ще допускають наявність «довкілля» — окремишнього природного середовища, підпорядкованого соціальним змінам.

Подальше соціально-технологічне абсорбування природного середовища веде до творення окремого типу ідентичностей, що інтегрують і нівелюють відмінності природного і соціального й усувають соціальність. Я їх називаю антропоцентричні ідентичності. Межевість пандемії коронавірусу полягає якраз у тому, що вона позначає розвиток природного середовища за соціальним порядком денним, як технології.

3) Пандемія коронавірусу чи не вперше спонукає нас розрізнити і розділити людське життя як данність і життя як соціальне самоконструювання. Перше з них, що вже не допускає поділу на природу і суспільство, не можна клонувати чи синтезувати, звести до біохімічних чи соціальних процесів. Останнє — через перехід від соціальних до антропоцентричних ідентичностей — якраз усе це передба-

чає. Це може означати, що пандемія — лише початок наступних глобальних викликів, які неможливо побачити чи передбачити, зокрема шляхом прогнозування майбутніх пандемій, спираючись на вивчення попереднього досвіду з ними чи шляхом завбачливого, штучного створення нових вірусів...

4) Існує необхідність розширення *середовища* життя як даності коштом життя як соціального самоконструювання, захисту першого від останнього. Поняття «середовище життя» включає весь простір життєдіяльності людини у її виитоках, умовах, віднесеннях, напрямках і способах активностей, а не соціальні позначення як «довкілля» тощо. Відтак, спробую пояснити, якими мають бути кроки до відродження середовища життя на прикладі зміни підходів у близькій мені царині науки, що дасть змогу побачити загрозу нових непередбачуваних викликів.

Контент, який мені довелося переглянути, в цілому не залишає сумніву, що нові штами коронавірусу, їх поширення, нові способи перебігу і впливу на людину відбуваються швидше, ніж реакція медицини щодо їх попередження чи нейтралізації. Із численних публікацій випливають припущення, що дають підстави виокремити особливість, яка вирізняє пандемію Covid-19 від епідемій минулого.

1) Серед двох основних версій походження вірусу SARS-CoV-2, що викликає в людей захворювання Covid-19, виокремлених зведеним звітом Американської розвідки, — «природного впливу інфікованих тварин» чи виитоку вірусу з лабораторії, — «лабораторний інцидент» [2] або припущення, що Sars-Cov-2 був штучно синтезований у лабораторії Уханьського інституту вірусології Китайської Академії Наук, а потім вирвався у світ з цієї лабораторії, як на мене, виглядає більш вірогідним, ніж гіпотеза про перенесення вірусу дикими тваринами. Дев'ятого листопада 2015 р. у статті в Nature Medicine група науковців з провідних дослідницьких установ світу повідомили, що, вивчаючи потенціал захворювання вірусом SHC014-CoV, подібним до SARS, який тоді циркулював у популяціях китайських підковоподібних кажанів, вони створили химерний вірус, що поєднує поверхневий білок SHC014 коронавірусу кажанів з адаптованим у хребті миші SARS-CoV. Дослідження показали, що група 2b вірусів, які кодують спайк SHC014 в хребті дикого типу, може ефективно вико-

ристовувати кілька ортологів рецептора SARS ангіотензинперетворювального ферменту другої людини (ACE2), ефективно реплікувати в первинних клітинах дихальних шляхів людини та *in vitro* досягає титрів, еквівалентних епідемічним штамам SARS-CoV. **Дослідники повторно синтезували інфекційний повнорозмірний рекомбінантний вірус SHC014 і демонстрували надійність реплікації вірусу як *in vitro*, так і *in vivo***» [3]. Під час дебатів про допустимість таких досліджень вірусолог з Інституту Пастера в Парижі Саймон Вейн-Гобсон прямо заявив, що дослідники створили новий вірус, який «надзвичайно добре росте» в клітинах людини, і якщо вірус втече, ніхто не може передбачити його траєкторію» [4]. Таким чином, SARS-Cov-2 є не тільки сконструйованим людьми, неприродним вірусом. Утворений шляхом застосування системи зворотної генетики SARS-CoV («SARS-CoV reverse genetics system») [3], у своїй основі, це — біотехнологічний продукт. Автори дослідження, погоджуючись з опонентами про обмеженість інформації від тестування гібридних вірусів у культурі людських клітин і на моделях тварин щодо загрози вірусів диких тварин для людей аргументували користь від поєднання непоєднаного в природі тим, що такі експерименти можуть допомогти вказати патогени, які мають бути пріоритетними для подальшого дослідження [4].

Під цим оглядом обстоювання протилежного до «лабораторного інциденту» джерела пандемії коронавірусу, а саме — природної передачі COVID-SARS 2 від тварин до людини лише увиразнює його соціальну детермінованість і глобально-технологічне походження. До прикладу, проф. Кейт Джонс з Університетського коледжу Лондона вказує на імовірність зв'язку почастішання випадків інфекційних захворювань через дику природу — зі зміною людиною ландшафту, що супроводжується руйнуванням зв'язків у дикій природі, витісненням диких тварин з місць проживання і вступ у безпосередній контакт з новими вірусами, від яких люди раніше були захищені природними бар'єрами. А, з іншого боку, — зазначає проф. Діана Белл з Університету Східної Англії, — «ми збираємо тварин з різних країн, з різних місць існування, різного способу життя, наприклад водоплавних чи тих, що живуть на деревах — розміщуємо їх поряд, створюючи бомбу сповільненої дії. Ми повинні припинити це» [5].

2) На прикладі синтезу SARS-Cov-2 у Національній лабораторії біобезпеки Уханського інституту вірусології можна переконатись, що це не є «китайський (або чий-небудь інший національний) вірус»¹. Глобально-технологічне походження коронавірусу полягає не тільки в тому, що учасниками згаданого та інших досліджень в умовах глобалізації є вчені з різних країн². Сама лабораторія в Ухані постола за участю французьких інженерів і проводила свої дослідження, у тому числі на кошти американських грантів³. Важливіше, що, попри гострі дискусії та заперечення багатьох знаних учених з різних частин світу, — дослідження на основі *конструювання* непоєднуваного й віддаленого між собою в природі, зокрема природі людини, й нові технології, що постають на їх основі, глобально визначають напрям сучасної наукової діяльності.

3) Своєрідна «невловимість» коронавірусу. Через мутації SARS-CoV-2 спочатку вважалося, що він найбільше вражає легені, далі головним напрямом ураження людського організму стали тромби в кров'яній системі. Для штаму DELTA на початку його поширення фахівці відначали вже три варіанти перебігу хвороби: крім «класичного» — ураження кишківника, що супроводжується діареєю; риніт і слабкість без температури, що закінчується важким станом. Лікарі діа-

гностують варіант безсимптомного проходження коронавірусу, що може закінчитися важкими психічними розладами. І все це — один і той самий коронавірус. Таким чином, ковід, користуючись класичним визначенням, є соціально детермінованою недугою, тобто виникає зсередини відносин життєдіяльності людини і, будучи невіддільним від неї, на відміну від класичних клінічних захворювань, що спочатку локалізуються в окремих органах чи організмі загалом (тобто має «організмичне», біохімічне походження), — *екзистенційно* вражає людину як особистість. Взагалі, можна сказати, що пересічно відомі штами коронавірусу — «альфа» (лінія поколінь В.1.1.7, «британський»), «бета» (В.1.351, «південноафриканський»), «гамма» (Р.1, «бразилійський»), «дельта» (В.1.617.2, індійський), омікрон (В.1.1.529, знову південноафриканський) — є лише медіально вихоплені ідентифіковані й класифіковані ланцюжки безперервних мутацій Covid-19. З огляду на них і випереджаючий вплив нових штамів SARS-CoV-2 можна сказати, що симптомів хвороби, способів її перебігу, груп найбільшого ураження, зрештою, ефективності виготовлених і використовуваних натеper варіантів вакцини достеменно ніхто не знає. До цього варто додати невідповідність статистичних розрахунків поширення пандемії дійсному стану речей — не тільки через неможливість охоплення тестуванням усього населення певної країни, а й у зв'язку з розбіжністю вертикально-інституційних принципів формування даних різних національних статистик, на підставі яких складали показники ковіду, — з одного боку, і засад горизонтального глобального поширення пандемії, — з іншого. У динаміці все це означає, що якщо колишні епідемії можна було об'єктивізувати, то теперішня стала внутрішньою складовою відносин життєдіяльності людини.

4) Пандемія найбільше уразила спочатку розвинуті держави глобальної Півночі, а вже потім країни Латинської Америки і бідні країни глобального Півдня (Африки), а не навпаки, як бувало раніше [6]. Взаємні звинувачення двох геополітичних противників — Китаю і США, хто винен у пандемії, виглядають лицемірними іграми на тлі глобально-технологічного походження коронавірусу та його впливу, передусім, на розвинуту глобальну Північ. Найбільші загрози людській життєдіяльності йдуть ізсередини самої життєдіяльності. У цьому твердженні йдеться не просто про «вплив діяль-

¹ Ця назва часто циркулювала засобами масової інформації у контексті геополітичного протистояння США та КНР, зокрема в перший період поширення коронавірусу. Автори вже цитованого звіту Американської розвідки пояснюють політичний тиск на Китай невпевненістю дослідників і світової спільноти щодо походження SARS-CoV-2. Влада Китаю, своєю чергою, відмовляється співпрацювати з ВООЗ у цьому питанні, оскільки, як твердять автори звіту, вона непевна, «куди може привести розслідування» [2].

² Автори цитованої публікації в Nature Medicine репрезентували Університет Північної Кароліни; Національний центр токсикологічних досліджень, Управління з контролю за продуктами і ліками, Джефферсон, Арканзас, Гарвардську медичну школу (США); Уханський інститут вірусології, Китайської Академії Наук (КНР); Інститут мікробіології Беллінзона, Цюрих, (Швейцарія).

³ Уханська лабораторія досить відома за межами Китаю, підтримує зв'язки з Галвестонською лабораторією Медичного центру Техаського університету і була створена з допомогою французьких інженерів. — Радіо Свобода 31/01/20. Принцип глобальної співпраці учених на грантовій основі (найбільше джерело грантів — США) імовірно працював і тут.

ності людини на довкілля». Природне неможливо відділити від соціального, цивілізаційного у поширенні пандемії й подібних загроз у майбутньому. Те, що коронавірус найбільше вразив спочатку розвинуті держави глобальної Півночі, може означати, що й наступні подібні виклики та загрози визначатимуться відносинами всередині розвинутого світу домінуючим типом відносин у цьому світі.

5) Визначальність соціально-технологічного походження COVID-19 проявляється і в тому, що епідемія майже миттєво набула глобального характеру — нові штами вірусу, які більш активно вражають людину, ніж попередні, паралельно виникають у різних частинах світу.

Поєднання зазначених п'яти припущень підтверджує, що пандемія має переважно соціально-цивілізаційне, а не природне походження; вона поширюється, змінюється радше за принципами, що визначають ідеологію соціальних відносин і змін у сучасному світі, аніж правилами біологічного поширення вірусу (хоча останні продовжують діяти).

Особливості проявів коронавірусу — одночасне поширення по всьому світу, мінливість, змінність і зникомість форм проходження, вразливість усіх груп суспільства виразно вказують на те, що COVID-19 є феноменом, що виник із середини соціальних відносин, став результатом технологічного поглинення й уніфікації людиною природного середовища її життя — започаткованого індустріалізацією, і продовженого в часі неоліберальної економіки.

Публікації явно вказують на те, що нові штами коронавірусу і нові небезпеки від них (збільшення кількості важких хворих, зміни симптомів і посилення заразності) розвиваються швидше, ніж технології захисту. У зв'язку з посиленням використанням лікарями антибіотиків у боротьбі з корона вірусом їхня резистентність до інфекцій різко знизилася, а виявлена при цьому неспроможність фармацевтичних галузей випускати необхідну кількість існуючих і нових антибіотиків у зв'язку з економічною кризою, викликаною тим же коронавірусом, лише підкреслює беззахисність людини перед новими викликами. Коронавірус вивірився з лабораторії і вражає мільйони, а технологічне скорочення фармацевтичними компаніями (Pfizer, Moderna та іншими) часу, звично необхідного на вироблення вакцини, й поспішна поголовна вакцинація населення не тільки поставили під сумнів її легітимність

та ефективність, а й отримують відповідь з протилежного боку у вигляді все нових штамів коронавірусу.

«Людина в русі»

або перетворення соціальності

Бруно Латур у книзі «Політика природи» розрізняє «об'єкти, вільні від ризику» або «гладкі» об'єкти, і так звані «ризиковані з'єднання» або «заплутані об'єкти». Перші з них — це вироби, характерні для епохи модернізації, які мали «виразні межі, чітко визначену сутність, легко пізнавані властивості»; вони безумовно належали «до світу речей» і поступово абсорбувалися природним середовищем, відмежованим від середовища соціального. Тоді як останні «не мають чітких меж, чітко визначених сутностей, у них відсутній різкий поділ між ядром і оточуючим їх середовищем. Саме завдяки цій особливості вони приймають вид «заплутаних» об'єктів, що утворюють ризоми і мережі» [7].

За Жилем Дельозом і Феліксом Гваттарі ризома (у перекладі з французької «кореневище») і ризоматичне є будь-яка теорія чи дослідження, що вказує на множинність, невпорядкованість у будь-яку ієрархію «точок входу і виходу» в репрезентації та інтерпретації знання. У їхньому баченні ризома протиставляється дереву, деревовидній, ієрархічній репрезентації знання, що виражає дуальність категорій і двоїстість вибору [8]. Таким чином, горизонтальні (міжвидові та площинні) зв'язки, зафіксовані поняттям ризома, протиставляються вертикальним і лінійним зв'язкам, які у візії зазначених авторів відображає деревовидна модель. Таке протиставлення ризоми і дерева, горизонтальних і вертикальних зв'язків у Дельоза і Гваттарі означає руйнування концепту ідентичності. Адже остання визначається поєднанням вертикальних і горизонтальних первнів. Метафора кореневища Дельоза і Гваттарі, навпаки, стверджує субстанційну множинність, не пов'язану з рисою дерева — «єдність» на всіх його рівнях (втілену в головному корені чи головному стеблі), і наявністю у множини якого-небудь одного, що «її породило». Множинність тут породжується конфліктом горизонтальних потоків, що рухаються у бік певних ліній з різною швидкістю. Тим самим, концепція ризоми тотально заперечує наявність вертикального начала, відповідального за ідентичність. Цю послідовність довершує повне усунення Дельозом, Фуко і Деррідою концепту трансцендентності на користь абсо-

лютною іманентності задля *уникнення* тих же бінарних протилежностей та універсалій, сприяння експериментуванню та створенню нового, проведенню повністю іманентних досліджень [9].

Парадоксально, але зазначена мета абсолютної послідовності авторів в утвердженні субстанційної множинності радше переконує в істинності протилежного — бінарність і визнання вертикального начала аж до поєднання Трансцендентного та іманентного в основі дійсності і її творення більше сприяє врахуванню множинності у проведенні досліджень, аніж концепт субстанційної множинності.

Повертаючись до Бруно Латура, зазначу, що об'єкти, що мали «виразні межі», належали «до світу речей» і поступово абсорбувалися природним середовищем, відокремленим від середовища соціального, поступаються місцем ризикованим з'єднанням, «заплутаним об'єктом». Додам, що відбувається не тільки розмивання кордонів об'єктів, але й нівелювання суб'єктів у суб'єкт-об'єктній схемі відносин. Адже перші стають частиною життєдіяльності останніх, і таким чином розмиваються їхні кордони. Отже, йдеться про неможливість об'єктивізації «світу речей» поза людиною і про технології, що охоплюють зміни природного середовища. Об'єктивність і об'єктивність у науці зазнала кризи через розмитість об'єктів та усунення чіткого поділу на природне і соціальне, поступове, абсорбування першого останнім. Машини і технології стають продовженням людини і міжлюдських взаємодій. Саме «міжлюдських», а не «соціальних»; адже йдеться про розмивання «чистих» соціальних ідентичностей, які існують у вимірі чіткого поділу на «природне» та «соціальне». І походження коронавірусу, в разі його ретельного і неупередженого дослідження, тут може стати переконливим прикладом.

Чи не основним напрямом розвитку соціології повоєнного часу, від американського соціолога Толкотта Парсонса і дотепер, є соціодинаміка. Одним із найважливіших її відкриттів стало введення П'єром Бурдьє поняття соціального простору. «Мобільний поворот» (mobility turn) у соціології на межі ХХ—ХХІ століть, очолений Джоном Уррі, ввів різні форми мобільностей (фізичну мобільність — прогулянки, подорожі різними видами транспорту), мобільності об'єктів, що «конститууються і характеризуються мобільністю», уявлених подорожей за допомогою радіо і телебачення і їх впли-

ву на перетворення публічної сфери, віртуальні подорожі, їх зв'язок зі спільнотами і тілесною мобільністю) у соціальні відносини та вказав на нові риси соціальності у зв'язку з мобільністю. До цього часу мобільності в основному розглядаються як соціальний процес «між просторами та часом». Включення мобільностей, тобто «руху в горизонтальному просторі» до соціальних відносин у науці виявило очевидність гібридних ідентичностей: за Уррі, в кожній з перелічених мобільностей «виявляються складні мобільні гібриди, утворені своєрідним з'єднанням людей, машин і технологій» [10, с. 13—14]. Водночас, поняття *гібридних ідентичностей* зумовлене також тим, що Уррі поділяє соціальний простір на мобільний та іммобільний («іммобільні платформи», що забезпечують мобільності). Наступним кроком від «соціальності руху» та поділу на мобільності та іммобільності, за Уррі, на мою думку, стає перехід до соціальності як руху, що усуває поділ на мобільності та іммобільності, зрештою, нівелює соціальність як таку — на користь *інтегральних*, хоч не конче сталих, *антропоцентричних*, у своїй суті, ідентичностей, їх співвіднесення і змін у горизонтальному часопросторі⁴. *Машини і технології охоплюють*

⁴ У цій статті я використовую три розуміння часу, обумовлені змінами співвіднесення людини і природного середовища її співіснування, які я виклав у своїх попередніх публікаціях [11; 12]. «Циклічний» час позначав «зміненість і повернення» пір року, доби, і виражав залежність життя людської спільноти від природних умов. Утвердження модерного суспільства, на зміну суспільству традиційному, супроводжувалося переходом від циклічного, природного, до лінійного, історичного часу. Історичний час фіксує розділення «природного» і людського як «соціального». Чітка межа між природним і соціальним пов'язана із розумінням останнього як «соціального», або як суспільства в межах певної території з притаманними йому членством, цінностями, нормами і правилами, єдністю загальної культурної орієнтації як основи соціальної ідентичності [13].

Розвинуті соціальні інститути підкреслювали зазначене розділення природи і суспільства. Поступовий перехід від територіально-соціального до медіапростору спілкування лежить в основі наступної часової «трансформації» — від «лінійного» або «вертикального» історичного часу до «горизонтального», персонального *часопростору*. Характерним для нього є зміщення у способі самовизначення людини з переважаючого віднесення до минулого, що виражало приналежність до територіальної спільноти, її інститутів, культури, дотримання притаманних для них норм, правил і способів поведінки — на переважну «спрямованість у майбутнє», що характеризує

природне середовище, і, водночас, вони виступають свого роду продовженням самої людини, частиною її ідентичності. Вони органічно пов'язані з людиною, її життєдіяльністю, і існують відносно са-

персоналізацію соціального часу, для якої «спільне минуле» існує «паралельно», безпосередньо виказує поточне самовираження людини, як його «ресурс». Відтак, у горизонтальному часопросторі унаочнюється різниця між «поточною артикуляцією» і «щойно минулим», і, навпаки, стирається чіткість межі між «щойно минулим» і «давно минулим»: обидва останні співіснують паралельно, як ресурс самовираження, — у «способі віднесення» у світі соціальних інтерактивностей. Перехід від історичного часу до часопростору вказує на зміну типів ідентичностей.

Для історичного часу соціальна ідентичність позначає «приналежність до спільноти». В умовах територіальних спільнот (суспільств) і культур інституційність та інституційна позиція переважно виступають маркерами і критеріями різновидів соціальних ідентичностей (громадянство, сімейний стан, різні статуси тощо). У часопросторі «традиційні» ідентичності, — етнічність, релігія, національність, вік, сімейний стан, фінансові, а також «он-лайн» ідентичності — стають культурноумовними і висококонтекстуальними. Перехід до соціального часу означає персональне, позаінституційне входження в публічний простір, стирання інституційних меж між приватним і публічним, перетворення останнього в міжперсональний простір спілкування (визначальність персональної позаінституційної промоції в публічному просторі). Та сама відмінність між вертикальним інституційно-мережовим історичним часом і горизонтальним часопростором знаходить продовження у зазначеному британськими дослідниками зміщенні у підходах щодо появи нових перехідних етапів життя, які визначаються тепер за відносинами (етапів життя) і ролями, а не за віком: переходи між традиційними етапами життя, наприклад, між юністю і зрілістю, або середнім віком і старістю затримуються або розмиті [14]. Таким чином, дослідження в соціальному часі є вивченням динаміки співвіднесення, або, інакше, дослідженням тимчасовості. В історичному часі соціальні поділи формуються за принципом приналежності до груп, класів, страт, між якими існують інституційно-мережові «ліфти» взаємопереходів [15]. У часопросторі критерієм поляризації є наявність «капіталів мобільностей» [16, с. 6—7]. Персоналізація соціального часу означає стирання інституційно-функціональних поділів соціального осягнення людини, знімає поділ між її «сутністю» і «діяльністю», і розглядає людину в голістичному вимірі «самоздійснення», що починається від її (людини) «тут і тепер». Перехід від вертикального історичного часу до горизонтального часу паралельних дійсностей означає, що час набуває значення «простору» і стає, властиво, соціальним часом. Часопростір або соціальний час, що приходить на зміну історичному часові, означає, що природа стає частиною соціального простору і його опосередковує.

мостійно від неї. Тому це є антропоцентричні ідентичності. Бойові дрони, оснащені штучним інтелектом, що вже домінують у сучасних війнах, роботизовані платформи, автомобілі без водіїв, які нині впроваджує Ілон Маск — усе це зразки інтегральних антропоцентричних ідентичностей. А, з іншого боку, колишнє «довкілля», пронизане визначальним впливом життєдіяльності людини, все більше змінюється за визначальним принципом взаємодії технологій, — також належить до антропоцентричних ідентичностей, достеменно сповнюючи зведення Марксом усієї науки до історії — суспільства і природи — з поправкою на те, що історія природи також створена й написана людиною.

Глобалізація, а отже деінституціалізація медіакомунікацій і творення горизонтального медіапростору спілкування стало характеристикою переходу від соціальності руху до соціальності як руху. З того часу, як життя людини, усі його соціальні сторони сконцентрувалися у смартфоні, з точки зору методології аналізу слід говорити про «людину в русі», незалежно від того, перебуває вона у конкретному ареалі чи переміщується, переходить від стану мобільності до іммобільності, незалежно від фізичної наявності «іммобільних платформ» (Уррі), що забезпечують функціонування смартфона. Перетворення економіки виробництва і продажу товарів на економіку продажу послуг в інтернеті означає перетворення відносин (виробництва, обміну тощо) у співвіднесення, суспільства — у соціальність як рух. Лабораторний приклад сучасних міграцій як однієї з мобільностей, яка набула характеру перманентних глобальних переміщень, унаочнює не тільки риси соціальності руху, а й перехід до розуміння соціальності як руху⁵.

⁵ Ось коли зникає різниця між мобільністю та іммобільністю: ноги, кінь, поїзд, автомобіль розглядалися як засоби мобілізації. Плюс перманентні переміщення, тимчасовість місця і втрата локальності — локальної дійсності і локальності співбуття. Автомобіль дедалі більше конструюється як «продовження» самої людини. І коли сюди додалася віртуальна мобільність, а засоби мобілізації стають взаємоперехідними продовженнями людини, соціальне співбуття, соціальність втратили іммобільність, незалежно від наявності «іммобільних платформ», що забезпечують мобільність. Вона стає принципом соціальності, видимою соціальною руху, що потребує відповідного дослідницького підходу.

В умовах соціальності як руху і переходу до інтегральних антропоцентричних ідентичностей останні змінюються у подієвості горизонтальних взаємодій. Щоби пояснити це твердження, ще раз повернемося до Дельоза-Гваттарі. Горизонтальні потоки ризоми не творять ідентичностей. Ідентичність є цілістю і не поділяється на складові, які потім можна скласти в цілість чи на порядки (ідентичність першого, другого і т.д. порядку). Ризома включає в себе лінії членування, «порівняльні швидкості» різних потоків. Зв'язки ліній ризоми утворюють «плато» — тимчасову зону стійкості в її постійно пульсуючій конфігурації [8]. У мене це взаємодія «дзеркально викривлених» (окреслю їх так), слабких ідентичностей, у яких в умовах глобалізації домінують горизонтальні первні, проте, все ж, зберігаються вертикальні. Тобто, на відміну від субстанційно множинної ризоми Дельоза-Гваттарі, вони, все ж, є моносубстанційними. Ці ідентичності пов'язані з поєднанням інституалізованих медіа, що продукують «вертикальні» інформаційні потоки, горизонтальних медіакомунікацій і творенням медіапростору спілкування — не просто в технологічному сенсі (інтернет), а як виразу *перетворення соціальності*. При цьому й термін медіа має більше динамічний вимір «сфери», а не «засобів» спілкування. Характеристикою медіапростору спілкування стає творення і зміни ідентичностей «на перетині» потоків і комунікацій. Цього типу ідентичності змінюються через *подієвість* їх *співвіднесенень*⁶ у горизонтальному часопросторі.

Таким чином, перехід від соціальності руху до соціальності як руху означає перехід від гібридних (що, за Уррі, є такими через наявність мобільностей та іммобільних платформ) до інтегральних ідентичностей, і **від принципу соціальних відносин** (що, між ін-

шим, спирався на поділ природного та соціального, і його основним методом було самовизначення і наукове визначення через віднесення до минулого) **до принципу антропоцентричних співвіднесенень**, що виражають спрямованість у майбутнє.

Творення медіапростору спілкування робить очевидним, що, на зміну суспільств і соціальності в їх звичному розумінні, приходять «людина в русі», незалежно від того, людина мігрує чи перебуває «на місці».

Взаємодія горизонтальних *потоків* ризоми не творить події. Проте вона може бути метафорою динаміки співвіднесенень (ідентичностей) у горизонтальному просторі, виходячи із соціальності як руху. І бачимо, що подібно до згаданого вже розмивання «чистих» соціальних ідентичностей у зв'язку з абсорбуванням природного соціальним, термін «соціальність» втрачає сенс і з цієї перспективи. Адже «рух» є ширшим поняттям, ніж «соціальність», до якої він має начебто належати. Перехід від гібридних до інтегральних антропоцентричних ідентичностей і розуміння руху як зміни ідентичностей у подієвості⁷ співвіднесенень означає, що ми радше вивчаємо «людину в русі», а термін «соціальність як рух» можна умовно використовувати для пошуку методів дослідження людини в русі.

Домінування горизонтальних взаємодій відкриває можливість творення візії з перспективи майбутнього, отже, можливості розглядати події у вимірі не відносин (передусім звернення до минулого), а *співвіднесенень* (спрямованості в майбутнє). Отже, ідеться саме про зміну антропоцентричних ідентичностей у подієвості *співвіднесенень* в горизонтальному часопросторі. І це потребує переходу від звичного нам системного до іншого динамічного аналізу.

Принцип подієвості співвіднесенень ідентичностей нівелює не тільки суб'єкт-об'єктні відношення, а й поділ на систему і зовнішній світ у системному аналізі. Цей поділ забезпечує також, в основному, ендогенний розвиток культури, про який говорить Пйотр Штомпка, оскільки драматичні екзогенні зміни, тобто зміни в зовнішньому природному оточенні, на його

⁶ Зміна ідентичностей відбувається саме через подієвість співвіднесенень — тобто у вимірі майбутнього часу. Подієвість відносин — у звичному розумінні подієвості, як його вживають, до прикладу, Ніклас Луман чи Шанти Робертсон, і в звичному розумінні відносин, як його повсюдно використовують, зокрема, Маркс та інші соціологи XIX—XXI століття, артикуючи «довершеність натепер у віднесенні до минулого», — ідентичностей не змінюють. Ідентичності, за визначенням, перебувають у співвіднесеннях. І тільки розгляд співвіднесенень у перспективі майбутнього часу — так, як це є у Дельоза і Гваттарі, подієвість співвіднесенень — означає зміну ідентичностей.

⁷ Подієвість — термін, запозичений із соціології. Але коли йдеться про метод аналізу, він може бути поширеним і на інші науки. Завдяки антропоцентричності ідентичностей, а також тому, що він вказує на рух, змінність, а не довершеність предмету дослідження.

думку, відбувались дуже давно [17]. Теперішнє нівелювання межі між зовнішнім природним оточенням і культурою потребує переходу від звичного нам аналітичного підходу, на який спирається системний аналіз, до голістичного підходу в дослідженнях. Своєю чергою, голістичного підходу потребує і неподільність ідентичностей.

Динаміка подієвості співвіднесень антропоцентричних ідентичностей нівелює суб'єкт-об'єктну схему відносин. Походження і розгортання коронавірусу є прикладом цього типу ідентичностей. Його характеристикою стає залежність людини від технологій. Теперішнє посилене пандемією віддалене медіаспілкування є одночасно її продовженням і творенням простору співвіднесень інтегральних антропоцентричних ідентичностей. Вхідження в медіапростір спілкування, зокрема, через творення горизонтальних, а не інституалізованих медіа, нівелює поділ на публічний і приватний простір. COVID руйнує системні відносини на користь співвіднесень антропоцентричних ідентичностей. Пандемія зробила принцип співвіднесень ідентичностей очевидним і визначальним.

Сталий розвиток

versus розширення середовища життя

У своїх книгах «Людина розумна» та «Людина божественна» Юваль Харарі пише про певний тип «шлюбу» між людиною і машиною у зв'язку з роботизацією і штучним інтелектом, і про майбутнє, що його характеризуватиме зростаюча залежність людства від розумних машин. Технологічні розробки загрожують здатності людей надавати смисл своєму життю, — попереджає він [26]. Приклад наростання загроз технологічної залежності людини, і, водночас, спроби розв'язання викликів, породжених технологіями — засобами технологій — свіжа пропозиція Білла Гейтса, щоб, з метою подолання кліматичної кризи, багаті країни перейшли на 100% споживання синтетичної яловичини, виходячи з того, що, за даними ООН, гази, які відригує і випукує велика рогата худоба, разом з іншими трав'яними тваринами, містять до 40% світових викидів метану, у 84 рази потужнішого за діоксид вуглецю. При цьому технологічний мільярдер Гейтс, який, за даними «Independent», що подає цю інформацію, особисто інвестує у стартап під назвою «Мемфіс М'ясо», який виробляє вирощене в лабораторіях м'ясо, і підтри-

мує «Beyond Meat and Impossible Foods», що, за його словами, має дорожню карту зробити їхні проекти конкурентоспроможними. Знищення або переведення до Африки технологічно модифікованих живих тварин (викиди від сільського господарства, зокрема тваринництва, вважаються однією з найскладніших кліматичних проблем, на що також покликається Білл Гейтс) на користь 100% технологічно синтезованого «м'яса» так чи інакше становить суть зазначеної «дорожньої карти» [18]. Це приклад такої собі ризому, що під виглядом боротьби за продовження життя означає руйнування його середовища. При цьому засновник Microsoft не торкається питання про наслідки тотального переходу на синтетичну м'ясну продукцію для життєдіяльності людського організму в теперішніх і наступних поколіннях.

Бо особливість коронавірусу полягає в тому, що, на відміну від попередніх пандемій, він штучно створений і тому став частиною самої людини, виразом антропоцентричної ідентичності. Людина поки не може вирватися за її межі, звільнитися від неї. Людина абсорбувала природне середовище, довершенням якого була вона сама. Воно розвивається уже не за визначенням йому, а за антропоцентричним порядком денним. Хвороби з'являються і розвиваються за антропоцентричним сценарієм. Коронавірус не тільки штучно створений людиною. Антропоцентричний прес тисне на неї в тому, що Covid-19 є частиною життєдіяльності людини; вона не може дистансуватися від нього, щоб подолати засобами своїх активностей. Він тисне на неї, іде слідом за нею і мутує мірою її спроб подолати пандемію. Намагаючись захиститися від коронавірусу людина тим самим захищає і корона вірус, стимулюючи його нові мутації і появу нових штамів. Як висловився один мій друг, штучно виведений людиною вірус не може віднайти власну біологічну нішу. Природне середовище мутує за антропоморфним сценарієм. І ковід мутує...

Все гучніше лунають прогнози, що коронавірус не вдасться подолати. Він залишиться з нами, але ми навчимося з ним жити. Мій прогноз більш оптимістичний: імовірно, Covid вдасться подолати, але за пандемією прийдуть нові, ще грізніші виклики для самого життя.

І тут відкривається «бінарність протистояння» двох взаємопов'язаних ліній: 1) поглинення природного соціальним, визначальність соціального по-

рядку денного для розвитку природних умов і подальше звуження середовища життя *данного* — на користь субстанційної множинності, і 2) визнання вертикального начала, поєднання Трансцендентного та іманентного в основі творення живої дійсності, що є запорукою множинності.

За твердженням доповідачів Давоського форуму, сьогодні ми перебуваємо напередодні 4-ї технологічної революції, коли штучний інтелект (ШІ) замінить інтернет, і головне завдання розвинутих держав полягає в усуненні перешкод на шляху сталого розвитку [19]. За визначенням Комісії ООН зі сталого розвитку, його мета — задовольняти потреби сучасного суспільства, не ставлячи під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої потреби», у т.ч. «потребу в безпечному і здоровому довкіллі» [20]. І хоч парадигма сталого розвитку вважається альтернативою парадигмі економічного зростання, яка ігнорує екологічну небезпеку від розвитку за екстенсивною моделлю, чи не тому перша досі зазнає поразки у конкуренції з останньою, що, з огляду на концептуальний поділ на природне, економічне і соціальне, закладений у ній її зміст означає поділитися з наступними поколіннями правом на експлуатацію природних ресурсів? Інакше кажучи, перша з означених парадигм є тільки відгалуженням останньої.

П. Штомпка відносить до теорій «девелопменталізму» усі різновиди еволюціонізму та історичного матеріалізму. «Соціальний розвиток» — це спрямований процес, у якому система послідовно виходить на більш високий рівень, наближаючись «до якогось загального стану (до прикладу, до стану соціальної рівності, процвітання...)», причому цей рух стимулюється внутрішніми суперечностями системи, які розв'язуються через появу якісно нових форм соціального життя. Аксіологічним і ціннісним підсиленням ідеї соціального розвитку, за П. Штомпкою, є ідея соціального прогресу, яка означає неухильне підведення системи до кращого чи утопічно ідеального стану суспільства. Штомпка зазначає: в основі різновидів еволюціонізму і теорії розвитку лежить розуміння суспільства як саморегулюючої і такої, що самотрансформується цілісності, в якій дії людей розглядаються як «сила всього соціального організму», спрямована в бік «об'єктивно неминучих» і безповоротних соціальних змін [21]. Цікаво порівняти: саме організмичний підхід біолога Люд-

віга фон Берталаєнфі ліг в основу створеної ним загальної теорії систем [22].

В ідею сталого розвитку закладена його керованість в опорі на системний підхід (до прикладу, опис всього людства як системи і моделювання його системної динаміки, здійснені на початку 70-х років ХХ ст. Джеєм Форрестером на пропозицію Римського клубу) та інформаційні технології, що дозволяють «дуже швидко моделювати варіанти розвитку, «з високою точністю прогнозувати їх результати» та вибирати найбільш оптимальний» [20]. Штомпка нагадує, що «надмірна віра в розум, знання і планування соціального Життя стали однією з причин людського поневолення, злиднів і навіть винищення людей в різних «науково обґрунтованих» тоталітарних режимах». Як альтернативу він бачить рух до «всєціло творчого суспільства, що перебуває в гармонії з природою і не абсолютизує можливості людського розуму» [21].

Ще наприкінці ХХ ст. Ентоні Гідденс застерігав, що людина може стати жертвою нею ж запущених технологічних революцій. Він тоді наводив приклади повсюдного поширення т. зв. абстрактних систем — складних безособових організацій (транспорт, телекомунікації, фінансові ринки, атомні електростанції, військові сили, транснаціональні корпорації, ЗМІ), від надійності яких залежить повсякденне життя людей і які в той же час перебувають поза контролем останніх. Обмежені можливості експертизи і неминучі збої у функціонуванні абстрактних систем ведуть до некерованих ситуацій, що ставлять під загрозу життя мільйонів і всього людства. За словами Гідденса, «правильно сконструйована система і правильні дії оператора ще не гарантують від несподіваних наслідків у результаті функціонування інших систем і людської діяльності взагалі». Гідденс застерігав, що джерела непрозорості, нестабільності і нестійкості соціального життя лежать у здатності нових знань, пояснюючи суспільство і начебто роблячи його більш передбачуваним, впливати на хід соціального процесу непередбачуваним чином [21].

То про який керований розвиток в опорі на системний підхід та інформаційні технології, що дозволяють «дуже швидко моделювати варіанти розвитку», «з високою точністю прогнозувати їх результати» та «вибирати найбільш оптимальний» — на глобальному рівні — може йти мова?

Чи не є парадигма сталого розвитку даниною марксизму, під визначальним впливом якого, за твердженням Гідденса, розвивалася і досі розвивається соціологія [20]? Чи не варто переглянути концепцію сталого розвитку у контексті тверджень, що після коронавірусу людство житиме в іншому світі, в якому багато нинішніх викликів і протистоянь втратять актуальність і з'являться нові?⁸

Чи нові виклики, що постають перед людиною, можуть узагалі знаходити розв'язання за рахунок технологій? Свого часу Б. Латур писав, що на межі переходу від «останніх модерністських об'єктів» до «перших ризикованих об'єктів» вірили, що, до прикладу, «драму зараженої крові ще можна помістити у старі рамки контрольованої дії». Уже інакше із прионами, ризикованими з'єднаннями, імовірно, відповідальними за коров'ячий сказ у Великій Британії, а потім і континентальній Європі в 90-х роках ХХ ст., «і ще менше у випадку з «тотальною війною» генетично змінених організмів». І найдивніше, відзначає Латур, ризиковані з'єднання «уже не можна відірвати від несподіваних наслідків, до яких вони можуть привести в дуже великих часових межах, на дуже великих відстанях від себе, в неспівмірному світі» [7]. Дослівно напередодні вибуху пандемії коронавірусу в

⁸ Наведені думки Штомпки і Гідденса в умовах тотально домінуючого консюмеризму нагадують про чесноту табуювання, самообмеження людини, чесноту, яка робить її вільною. Дослівно за принципом: «Усе мені можна, та не все на пожиток. Усе мені можна, але мною ніщо володіти не повинно» [24]. Ілон Маск, засновник SpaceX і Tesla, ще у 2017 р. заявив про необхідність встановлення державного контролю за впровадженням штучного інтелекту (ШІ), обмеження швидкості поширення таких технологій і накласти обмеження на дослідження в цій сфері. Принциповий противник надмірного державного регулювання, що має доступ до найновіших розробок у галузі ШІ, Маск, вважає, що тут не можна обмежитися лише простим реагуванням на досягнення у цій сфері, бо одного разу виявиться, що вже пізно. Головна небезпека від штучного інтелекту, на думку Маска, криється в інтернеті, тобто у медіапросторі спілкування, куди нині переходить життєдіяльність людей. Саме там ШІ, до прикладу, може розпочати війну, інвестуючи в оборонну промисловість, випускаючи фейкові новини, підробляючи облікові записи електронної пошти і просто маніпулюючи інформацією.

Маск створив гіпотетичну ситуацію, при якій штучний інтелект може робити інвестиції в оборонну промисловість, а потім поширювати дезінформацію, щоб спровокувати війну [25].

грудні 2019 р. члени Римського клубу попереджали «про небезпечні сюрпризи, які можуть привести навіть до вимирання людства». Головні з них — технологічні, серед яких перше місце посідає «створення, за допомогою синтетичної біології, вірусних і бактеріальних організмів з новими і смертельними характеристиками і властивостями, які можуть заразити людей і поширитися по всьому світу» [26].

Можливість застановитися над тим, про що говорять і пишуть, до чого найбільше прагнуть в умовах глобального карантинного бекграунду показує, що перемагає заклик і тенденція до «швидкого відновлення економіки», що сьогодні означає якнайшвидше повернення до звичних ціннісних рамок, «горизонтів смислів» (Роман Кісь), ідеологій, пріоритетів і засобів їх задоволення. Це відновлення тієї економіки, що задля досягнення комфорту і швидкого збагачення багатьох і надприбутків одиниць нагріває Землю спалюванням вуглеводів і робить її непридатною до життя, вирубує правічні ліси на планеті, веде до все більшого браку повітря, води і їжі, зганяє мільйони селян — представників традиційної культури з їхніх предковичних земель заради їх перетворення в уніфікованому, або, як каже М. Кіяновська, гомогенному глобалізованому світі у стандартні джерела надприбутків. До прикладу, через вирощування промислових культур, що потім після виснаження земель полишать їх у руїні. «Loss of habitat, plantation agriculture that kills the land, expulsion of small holder agriculture, dead land, dead water» (Втрата середовища існування, плантаційне землеробство, яке вбиває землю, вигнання дрібного землеробства, мертва земля, мертва вода)⁹. Серед причин глобальних міграцій соціальні умови життя швидко поступаються першій зміні клімату і пошуку умов виживання як такого.

Уніфікація кліматичних зон, яку ми спостерігаємо в сучасному світі, пов'язана з технологічною гіпермобільністю людей (нові простори зміни і впровадження технологій пов'язані з різними формами руху людини). Антропоцентричність співбуття насправді означає звуження середовища і ресурсу життя, — не створеного людиною, але данного їй. **Глобальне, поширення коронавірусу і безперервність його мутації роблять видимим звуження середовища життя.**

⁹ Саскія Сассен, професор Колумбійського університету, з доповіді на Конференції IMISCOE у 2017 р.

Попри загальні вимоги носіння масок, дотримання соціальної дистанції, гігієнічних приписів, способи поширення коронавірусу, шляхи його перебігу, протокол лікування і відновлення не є на сьогодні встановленими. Вони стають усе більш індивідуальними, подібно як усе більш «індивідуальними» стають ідентичності і їх співвіднесення у глобалізованому світі.

В епоху постмодернізму ми також спостерігаємо гарячкові спроби розширення середовища життя, викривленого і мутованого диктатом соціального порядку денного. Як приклад, можна назвати все чіткіше інформаційне ув'язування сьогоднішньої пандемії зі зміною клімату. Проте соціальне «нагрівання» планети охоплює мотивації, цілі, способи і ресурси діяльності людини, напрями розгортання співвідношення попиту-пропозиції. Соціальне походження цього, як і деяких попередніх вірусів, означає: аби протистояти загрозам, що стануть ще більш непередбачуваними і небезпечними в майбутньому, людині слід шукати їх походження не десь назовні, як це переважно є тепер, а всередині власного, напрацьованого за останні два століття «комплексу життєдіяльності». І він охоплює напрями духовних шукаць, етику, економіку, політику, мистецтво і міцно закріплюється на рівні пріоритетів, потреб і способу щоденного життя. Саме там слід шукати джерела інших підходів, закладати основу цілком інших стратегій майбутнього.

Сьогоднішньому технологічному консюмеризму людство свідомо повинне поставити межу на основі розрізнення даного йому і створюваного ним — і перейти до іншого принципу співбуття, який я умовно назву розширення середовища життя як данності.

«Стежина до порогу оселі буття»

Середовище життя як таке і все, що живе в ньому, — рослини, живі істоти, людина — у своєму першопочатку (саме як живі) є сотворене, тобто є данністю. У ньому відбувається життєдіяльність живих істот і людини. Це означає: середовище життя як цілість, що, за визначенням, охоплює ідентифіковані напрями і вираження життя (рослини, тварини, люди), є вищою та іншою, ніж окремі живі істоти чи популяції. Водночас, кожна рослина чи істота втілює зазначену цілість. Вона, ця цілість, не є остаточно пізнаваною, оскільки, як сказано, кожна

людина є її вираженням і перебуває в ній. Подібно, як, за визначенням Романа Кіся, автора теорії сенсокінесису, неосягненим є смисл, багатоперехова гра («пере-тікання і взаємонаповнюваність») смислів, що виражає Велику Тайну Буття, а в моєму розумінні також — тяглість життя. «...Сенсотворення, — твердить Р. Кісь, — є стежиною до порогу оселі буття. Лише «до порогу», бо ж Буття-Яко-Таке (як вища та інша цілість. — *І.М.*)... нашому людському о-сенсовлюванню не піддається». Роман Кісь далі уточнює: «Глибинно буттєвісне і Божественне нетождні, однак вони взаємо-відповідні» [27].

Цієї співвідповідності торкається Сергій Аверинцев, покликаючись на старозавітну розповідь про первозданий стан світу з Книги Буття: «І Дух Божий ширяв над поверхнею води» (цитовано за перекладом Біблії Івана Огієнка. — *І.М.*). Дух Святий, єврейське Ruach Haqqodes; у перекладі з єврейської «руах» означає і «вітер», і «дух». С. Аверинцев повідомляє про поширені у народів ісламу уявлення про чудесну гігантську птицю Рух. У перекладі з арабської мови ruḥ — це дух. Отже, Святий Дух — це Рух, що дає життя і має в собі Начало Життя, Якого ніхто досягнути не може. Аверинцев цитує оригінал відомого всім християнам тропаря Косми Єрусалимського до Святого Духа («Царю Небесний, Утішителю...»), в якому традиційний переклад «життя Подателю» в оригіналі звучить як «хороводоначальник життя» [28]. Натомість, поняття води важливе для постання середовища життя. Святий Дух ширяє над водою, творить ідентичності і середовище життя, довершенням якого стає людина.

Ідентичності як такі за походженням можуть бути тільки живими. Те, що ми від якогось часу називаємо «неживою природою», існує лише у стосунку до Живого і від Нього походить, а не навпаки, є основою і джерелом життя, як це впливає з сучасної науки. Тобто нежива природа існує як доповнення життя, а не його початок. З іншого боку, довершенням середовища життя як данності, як сказано, є людина. Відтак, поняття «середовище життя» охоплює увесь простір співвіднесення життєдіяльності людини. В одній із праць Аверинцев висловив здогад, як Бог створив світ і все у ньому. Ризикну припустити, — написав учений, — Він назвав їх. І це є вираз данності життя — у його першоподходжен-

ні. Адже назване існує лише для Живого. Подібно і антропоцентричність ідентичностей.

Стосовно до Творення всесвіту як руху з неосягненим Першопочатком привертає увагу недавнє повідомлення про імовірне відкриття нової сили природи, яке «може перевернути фізику з ніг на голову»¹⁰. Дослідники розігнали мюони, що вважаються елементарними частинками, важчими за електрон у 200 разів, на циркулярному колайдері під впливом магнітного поля і побачили, що частота коливання мюонів виявилася більшою, ніж вони очікували. Науковці пояснюють це явище «лише дією нової, раніше невідомої сили природи». Таким чином, до відомих науці чотирьох сил природи — гравітаційної, електромагнітної, сильної та слабкої, — які на сьогодні «визначають взаємодію всіх об'єктів і частинок у всесвіті», — може долучитися нова, п'ята сила природи, яка «могла б пояснити багато невирішених питань, які мають фізики — наприклад, розширення всесвіту». Крім того, йдеться в повідомленні, проведений експеримент може вказувати також на існування нової частинки, з якої створений увесь всесвіт.

Відомо, що у XIX—XX ст. як мінімум тричі відбувалася зміна парадигми у фізиці під впливом нових фундаментальних відкриттів. Так може статися і в XXI ст., коли перед людиною відкривається бачення всесвіту і його будови в іншій динамічній перспективі (імовірно, це перспектива розширення, потоку і взаємодії) і ставатиметься щоразу, коли змінюватиметься її простір співвіднесення. Адже, як твердить Олег Яськів, людина має тільки ш «власне уявлення про істинне знання, яке є невідомим» і відповідає способів мислення та пізнання, притаманному особистості і/чи панівній культурі¹¹. Відтак, чи не стане «п'ята сила», якщо її наявність буде доведено, просто баченням іншого виміру сили? Припускаю, що аналогічно змінюватиметься і погляд на «елементарну частинку», з якої може бути створений всесвіт.

Назви чотирьох сил природи, що натеper «визначають взаємодію всіх об'єктів і частинок у всесвіті», добре передають висловлену Дж. Уррі приховану метафоричність понять у науці. Понад те, на

прикладі проведеного Анн-Марі Молом і Джоном Ло порівняльного аналізу кровообігу людини і метафор регіонів, мереж і потоків, що взаємонакладаються, Уррі демонструє взаємовалідність метафор, що передають патерни простору в біомедичній науці та в соціології. Кров характеризує просторовий патерн, що не узгоджується зі структурами чи регіонами звичайної анатомії. Кров — це текуче середовище, що рухається надзвичайно складними мережами судин, розташованих по всьому тілу і, завдяки міграції через стінки судин, проникає до кожної його клітини, а не тільки до великих органів. Таким чином, кровообіг виражає життєдіяльність людини, людини як такої. Аналогічно і коли людина хворіє на анемію (чи вірусні захворювання), то хвороба «не знаходиться ніде конкретно, але може бути всюди, куди надходить кров». Мол і Ло розмірковують, які метафори соціального еквівалентні до їхнього опису крові. Автори називають три метафори соціального простору або соціальних топологій. Це топології територіалізації (описують взаємозв'язки між об'єктами всередині регіональних кластерів, відокремлених кордонами); мереж (перетворення відносних відстаней між компонентами у функції відносин, один і той самий результат по всій мережі без огляду на часті перетини регіональних кордонів) і текучого середовища (відмінності між місцями не позначаються ні відносинами, ні кордонами, а замість цього «кордони часами виникають і зникають, протікають або зовсім зникають, а відносини перетворюються без розлому»). Мол і Ло стверджують, що «інколи соціальний простір поводить себе як текуче середовище» [7].

Взаємовалідність метафор у переході від одних галузей знань до інших робить очевидною потребу наддисциплінарності — інтеграції підходів з різних дисциплін у формуванні наукової проблематики і методологічного інструментарію досліджень. Розвиток науки XX ст. позначений рухом у цьому напрямі. Одним із його проявів є прямування фізиків до створення єдиної теорії фундаментальних взаємодій, що мала б об'єднати згадані чотири сили, у т. ч. принципово відмінні за описом нематеріальну гравітацію та електромагнетизм, що вважається матерією, — у прояви єдиної взаємодії. Ідеєю створення загальної методології пізнання для її застосування «до будь-якого матеріалу, що пізнається», була по-

¹⁰ Див., до прикладу, <https://nachasi.com/2021/04/08/particle-physics-muon/>, інші публікації на цю тему.

¹¹ Із презентації Олега Яськіва «Філософія діалогу» в Українському Католицькому Університеті у 2021 р.

двигнута загальна системна теорія Берталяніфі [26]. І, треба сказати, системний підхід став універсальною теоретичною платформою подальшого розгортання різних галузей знань і проведення міждисциплінарних досліджень.

Проте існує засаднича відмінність понять між (транс-)дисциплінарністю і наддисциплінарністю досліджень, про останню з яких іде мова. Між ними пролягає зауважена Доганом і Парє, підкреслена Уррі й актуальна ще нині т.зв. креативна маргінальність, коли авторами інновацій стають не вчені, що надійно закріпились у своїх дисциплінах чи загальних міждисциплінарних дослідженнях, а радше науковці, що рухаються від «центру» на периферії дисциплін, з подальшим перетином їхніх кордонів. Наступним кроком до наддисциплінарності бачиться виокремлення певної «цілості цілого» (Р. Кісь), феномену, з «текучого середовища» і творення визначеного ним теоретичного підходу і методологічного інструментарію, для якого відмінність дисциплінарних підходів і лабораторних методів будуть лише підказками... У цьому, як на мене, полягатиме інтеграція дисциплінарних підходів залежно від «предметності» дослідницьких викликів на межі природно-соціальних процесів.

У цей бік було спрямоване відродження Яном Сметсом у 30-х роках ХХ ст. голістичного підходу в науці, відкинутого її бурхливим розвитком на основі аналітичного підходу і теорії систем. Сметс одразу ж обрав горизонтальне бачення інтеграції наукових дисциплін, поставивши питання про потребу об'єднання матерії, енергії та розуму як трьох різних напрямів, на які, за Сметсом, поділялася сучасна йому наука, і які є «азбукою знання, істинним ядром досвіду, думки і гіпотез» [29]. Такою постановкою Сметс охопив дослідження і дослідника, спрямував свій рух одночасно у двох напрямках: інтеграції знань та їхньої антропоцентричності як поля шукання підходу в науці. Роздільність і неспівмірність знань Сметс прозріливо вважав виявом прогалин у самих знаннях. Відтак, завдання, яке бачив перед собою Сметс — дати органічному і неорганічному розвитку фундаментальну безперервність, в якій матерія, енергія та розум проявляються як пов'язані частини великого процесу, що пояснить характери всіх трьох — виявляє його третє прямування, до об'єднання всього в одному динамічному вимірі.

Сметс обгрунтовує голізм, спираючись на матеріалістично-еволюційні засади сучасної йому науки. Енергія і розум мають невід'ємну фізичну основу, матерія як основа фізичного існування є тим одним, від чого походять енергія та розум. Сметс приймає теорію, за якою енергія залежить від матерії, а розум — від матерії та енергії, кладучи в основу перетворень розвиток і, не даючи, однак, відповідей про способи перетворень і походження матерії. Сметс приймає еволюцію як факт походження структур життя від неорганічного (Сметс уживає поняття душі поряд з розумом або замінює нею останній), тобто від неживого. На цій основі вибудовується інтегральність голістичного підходу Сметса. «Немає нічого чужорідного в природі всесвіту, — каже він, — все в нас і ми в усьому» [31].

Проте голізм веде Сметса у протилежному від пропонованого ним засновку напрямі. Сметс доходить висновку, що в процесі еволюції енергія та розум набули повновладне становище з матерією, з якої вони «виростили» і разом складають гармонійний «фізичний порядок», у якому одиничне трактується частиною цілого. Сметс іде далі і не у відповідності з теорією еволюції вважає енергію та розум її першопричиною, оскільки походження життя з матерії мало б означати глобальну революцію матерії. Артикульована ним потреба реформування концепції матерії, згідно з новими знаннями про її будову, наблизить поняття матерії до поняття енергії [29], і, додам, поняття структури — до поняття ідентичності як приналежності до більшої цілості, надавши вертикальному принципу еволюції більш горизонтального динамічного, інтегративного виміру. Сметс закликає біологів звільнити поняття життя і поняття енергії, яку в часи Сметса вважали фізичною силою, від залежності тільки матеріального чи фізичного, що ставила «вільний і гнучкий простір всесвіту... під тиск правила сили» [29]. За Сметсом, «голізм не тільки творчий, а й самостворюваний, і його остаточні структури значно більш цілісні, ніж його першопочаткові структури» [30].

Сметс критикує аналітичний підхід, виходячи з того, що цілість завжди більша та інша, ніж сума елементів, що її складають. До того ж самі елементи і фактори є не дійсністю як такою, а продуктами її аналізу. Ці виокремлені нами елементи допускають «більш близьке дослідження й експеримент»,

і тому ми схильні розглядати їх як реальні чинники ситуації, а саму ситуацію чи явище, з яких вони виведені, як викликаний ними результат [29]. Подібно як за чотирма/п'ятьма фізичними силами та елементарними частинками матерії, про які йшлося, фізики спостерігають тенденцію реальності. І, подібно як стверджена висновками вчених, серед них і учасниками експерименту в Ухані [4], природна віддаленість вірусу диких кажанів від людини, з одного боку, і лабораторний синтез SARS-CoV-2 із виділеного від кажанів SH C014 та адаптованого у хребті миші SARS-CoV, що потім вирвався у світ, інфікував багатьох людей, з іншого, — становлять різні дійсності. «Складання» елементів, аналітично виокремлених із цілості, апіорі не веде до її відновлення. У фокусі нашої уваги має бути природа як цілість, що по можливості охоплює й самого спостерігача, і в якій не відсіюється і не переривається методом наукового абстрагування те, що з нашого погляду зайве чи непотрібне [29].

Проте матеріалістично-еволюційний засновок і суб'єкт-об'єктна рамка розгортання Сметсового підходу у полеміці з панівним у науці XIX ст. механічним поглядом на еволюцію дає підставу назвати його засновником так званого методологічного голізму. Ті ж вихідні позиції сучасної науки на засадах критикованого Сметсом аналітичного підходу і системної теорії привели до сприйняття нею методологічного голізму, однак в локальних межах, до прикладу виокремлення певних явищ (феноменів), відкидаючи сам принцип голізму.

Його здійснення, що провадитиме до інтеграції дисциплінарних підходів і проведення наддисциплінарних досліджень, потребує переходу від методологічного до онтологічного голізму. Творення всесвіту як рух з неосягненим Першопочатком є вихідною засадою цього принципу. У Сметсовому підході є дві позиції, що неминуче ведуть до онтологічного голізму. Це — інтеграція знань шляхом виокремлення та співвіднесення основоположних понять (матерії, енергії та розуму), довкола яких групуються наукові дисципліни, у горизонтальному часопросторовому вимірі. І друга позиція — антропоцентрична перспектива інтеграції ключових понять: за Сметсом, матерія, енергія та розум змішуються і співіснують у людині. Відтак, із трьох непов'язаних між собою понять можна було б створити поняття цілості, на-

ближене до людського досвіду, і таке, що «формує спільні елементи і аспекти в більш широкій, більш істинній концепції дійсності» [29]. Але визначення нових понять матерії, енергії та розуму, наближених до нашого досвіду і дійсності, видаються Сметсові чимось таким, що перевершує наші можливості і знаходиться поза межами звичного світу. Водночас, Сметс перефокусує спосіб творення понять у науці від об'єктивізму до антропоцентризму. Пластичність і текучість природи та людського досвіду застерігає від спокуси накладення гнучкості досвіду на жорсткість уявлень і пропонує вивчення та інтерпретацію природи, пропустивши її через наш досвід, без огляду на ризик неспроможності пояснити все, що описуємо, опрацьовуючи цей досвід [29]. Якщо йти далі, то твердження Сметса веде до надання переваги неосяжності феномену над здатністю його пояснити — як принципу пізнання в науці. Антропоцентричний підхід до творення наукових понять в опорі на досвід людини здобуває продовження у вигляді дослідження у перспективі майбутнього часу на рівні методології, про яке я згадував раніше. Співвідношення між вказаним Сметсом способом формування понять і зазначеною методологічною перспективою досліджень має прямування і вимір *самоздійснення*, довершення антропоцентричних цілостей. Воно перегукується зі сформульованим Сметсом в рамках доктрини еволюціонізму голістичним принципом досконалості остаточних структур щодо першопочаткових і є похідним від сповнення часів, що має горизонтальний вимір тим-часовості, того-часності і вертикальний — довершеності, і в засаді своїй є поєднанням трансцендентного та іманентного.

«...Цілість цілого...»

Ще одним виміром антропоцентрично-голістичного прямування Сметса є співвідношення живого і неживого. У межах матеріалістично-еволюційної парадигми і теорії органічного розвитку Чарльза Дарвіна Сметс акцентує відмінність між природним і статевим відборами. Обидва вони, згідно з еволюційною теорією, є засадничо негативними, оскільки означають «відбір» як обмеження, і тим самим виражають походження живого від неживого, життя — від матерії. Проте, якщо природний відбір руйнує його учасників, то статевий відбір є більш обмеженим і стосується лише обмеження чи припинення репродуктивних можливостей самців у їхній боротьбі

за оволодіння самицями. І вирішальна роль у цьому відборі належить не тільки фізичній і бойовій силі самців, але також духовним і ментальним факторам (красі і притягальності самиць, емоційній чутливості конкуренції між самцями за увагу самиць і здійснення ними вибору самців). Як наслідок, удосконалення так званих вторинних статевих ознак відбувається під визначальним впливом духовних і ментальних чинників, а не статевого відбору; рушійними ж силами останнього є головно біологічна і духовна. Сметс переводить вертикальний остаточний результат сукупності ситуацій міжвидової і внутрішньовидової боротьби у межах природного відбору, який аналітично унаочнюється нам як *механізм*, — у горизонтальний вимір конкретних сутичок боротьби за виживання, і для нього стає очевидною визначальність духовного (а, отже, ідентичності) для природного відбору загалом. Останній, — резюмує Сметс, — «є не стільки органічним, скільки психічним» [29]. Акцентована Сметсом провідна роль духовного щодо органічного у негативному природному відборі означає ствердження, що живе визначає динаміку у межах матеріалістично-еволюційної парадигми. У контексті голізму як довершення цілості в антропоцентричній перспективі творення наукових понять це є ствердження динаміки ідентичностей, що веде до визнання першості Живого щодо матеріального в основі дійсності.

Водночас, оскільки, за Сметсом, матерія, енергія та розум сходяться в людині і мають бути об'єднаними в дослідженні, а *таємниця* (Сметс вживає це слово, що в моєму розумінні тут означає непізнаваність) об'єднання фізичного, біологічного і ментального рівнів творять людську індивідуальність, значить ці поняття, точніше, схоплені і позначені ними певним чином, відповідно з характерним для певного способу мислення і панівної культури, різні явища, — вказують на спільне позаматеріальне походження цих останніх. Згідно з цією позицією онтологічного голізму одиничне є проявом (а не частиною) іншої цілості, і таким чином — «цілістю цілого». У моєму розумінні, остаточні структури, досконаліші за початкові, згідно зі Сметсовим принципом голізму, — є не структури, а антропоцентричні ідентичності, вихоплені безпосередньо з дійсності, а не з її аналізу. У вимірі, про який запитував Роман Кісь на одному з методологічних семінарів, «Чому структури які

створять цілість цілого, усучільнюються? Чому можливий розвиток такої суперструктури як людина?».

Звідси «поля речей», за Сметсом, хоч і мають об'єктивістську опцію, усе ж, їх можна назвати прототипом майбутнього переходу від систем до антропоцентричних ідентичностей, принципу їх співвіднесення і метафоричності як основи наукових понять.

У своїй критиці аналітичного підходу на прикладі науки XIX століття Сметс відзначає, що вертикальна причинно-наслідкова фабула цього підходу характерна тим, що причина однієї ситуації ізольовано розглядалася причиною наступної ситуації, яку називали результатом. Речі, люди, ідеї описуються в жорстких і штучних межах, відтак світ уцілому постає як абстракція, що складається з переривчастих об'єктів, ніяк не поєднаних між собою. Тому розум змушений викликати з бездонної глибини уяви сили духовного впливу [29]. І це продовження Сметсом попереднього шляху творення наукових понять мало би привести до антропоцентричної інтеграції, а, значить, і оживлення «простого збору мертвих, незрозумілих, нерозбірливих і бездіяльних предметів». Натомість Сметс розглядає кожну річ, людину чи ідею як окремі сутності. Оце розділення впливає із суб'єкт-об'єктивної оптики Сметса. У своєму голістичному баченні він пропонує «заповнити» аналітичне по суті розділення запозиченням з електромагнетизму поняття поля сили і розглядом «кожної конкретної речі, людини чи ідеї як центру, оточеного полем, яке має ту ж саму природу, що й центр, тільки зменшеного і такого, що розходить в безкінечність» [29]. Таким чином, речі, рослини, тварини, люди, ідеї як фізичні сили мають поля. Фактично Сметс пропонує тут своє розуміння речей, людей та ідей як феноменів у рамках об'єктивізму і матеріалістично-еволюційної парадигми.

У тих самих рамках відбувається й продовження антропоцентричної лінії Сметса. Він метафорично переводить концепт полів окремих сутностей у концепт сферичності наукових понять. Кожне поняття, що виходить із текучості та пластичності природи і досвіду є центром, що світиться, і своїм світлом охоплює якусь сферу, яскравість якої зменшується, доки не зникне. Цю сферу оточує зона інтуїції та впливу, яка переходить далі у сферу непізнаного. Таким чином, кожна окрема сутність має своє поле, і кожне поняття має своє поле, і тільки в цих

полях відбуваються події — змішування сфер, що саме і є причиною у природі і в житті [29]. Сметс надає вертикальній причинно-наслідковій фабулі горизонтального виміру взаємопов'язаності і взаємопроникнення причини і наслідку і, тим самим виходить на універсальний принцип *співвідносності через подію*, що поширюється на речі і поняття, природу та людину, і, як такий, може бути засадничо антропоцентричним.

У контексті онтологічного голізму співвідносність потребує оживлення, урухомлення у вигляді надання їй універсально-горизонтального і динамічного принципу *співвіднесень*. А це, своєю чергою, передбачає об'єднання антропоцентричних понять і сутностей (речей, людей, ідей) як антропоцентричних ідентичностей, полів і подій — у принцип *подієвості співвіднесень* на основі руху, що означає прямування до довершення як *самоздійснення*, потенційну співвідносність усього з усім і дослідження у вимірі майбутнього часу. Цілість цілого означає взаємопов'язаність цілостей, що потенційно перебувають у співвіднесенні, якими б віддаленими між собою вони спочатку не здавалися. Зазначені цілості, антропоцентричні *ідентичності* засадничо перебувають у русі; похідним від цього є концепт соціальності як руху. Концепт полів речей і понять, у яких (полях) «тільки й відбуваються події» [29], можна було б назвати прототипом подієвості співвідношення, але він вказує на усталеність, статичність, оскільки розділяє сутності та події. У вимірі соціальності як руху *співвіднесення* означає «дослідження наперед у русі», тобто у перспективі майбутнього часу як самоздійснення цілості (що може означати і її розщеплення, перетворення і т.д.), — на протигагу до (*спів*)*відношень* як способу аналізу методом зіставлення та узгодження «доконаних фактів», отриманих через віднесення до минулого. Принцип дослідження наперед у русі передбачає заміну «об'єктивних» полів речей (людей, ідей) подієвістю співвіднесень, що творить дійсність. Остання, своєю чергою, можлива тільки шляхом об'єднання речей, ідей і людей у русі як антропоцентричних ідентичностей. Подієвість співвіднесення антропоцентричних ідентичностей означає їх зміну. Подія, подієвість є способом співвіднесення антропоцентричних ідентичностей, що змінює їх і творить дійсність. Зміна способу співвіднесень цих ідентичностей творить іншу дій-

сність. Тому я визначаю поняття динаміки як зміну антропоцентричних ідентичностей у подієвості їх співвіднесень.

У цьому контексті бачу продуктивним перетворення Сметсового концепту полів речей і понять у концепт полів подієвості співвіднесень і введення поняття *простору самоздійснення* антропоцентричних ідентичностей. Оскільки йдеться про дослідження наперед у часі, поля співвіднесень знаходяться за умовними зовнішніми межами і позначають зворотну сторону сферичних полів понять і речей Сметса. Вона, таким чином, вказує на потенційну подієвість співвіднесень антропоцентричних ідентичностей і означає «зворотний відлік» сфер понять (і речей—рослин—тварин—ідей—людей) від периферії до центру. Той самий засновок, дослідження наперед у часі, і концепт полів співвіднесень — дають змогу ввести поняття *простору самоздійснення* антропоцентричних ідентичностей як цілостей. Онтологічний голізм передбачає розуміння, а отже і вивчення явища як цілості не в ретроспективі, а в перспективі. Поняття простору тут означає «видимість», а простору самоздійснення — *видимість досліджуваного явища «наперед у русі» у горизонтальному часопросторі*¹². Тому йдеться саме про дослідження, а не прогнозування. І якщо *потенційна подієвість співвіднесень антропоцентричних ідентичностей* відповідає «зворотному відліку» сфер понять—речей від периферії до центру, то простір самоздійснення антропоцентричних ідентичностей позначається динамікою *нереалізованих*, перманентно змінюваних полів подієвості співвіднесень цих ідентичностей.

Поясню це визначення за допомогою раніше згаданого поняття медіапростору спілкування. Воно виведене мною за підсумками соціологічного дослідження сучасної української міграції, яке ми, група науковців «Карітас України» та Інституту народознавства Національної Академії наук України проводили у ряді країн ЄС у 2007—2008 роках [11]. За підсумками проекту мені вдалося у рамках так

¹² На підкреслення цієї видимості я вживаю звороти «дослідження наперед у часі» й «дослідження наперед у русі» як синонімічні, оскільки таким чином вони позначають «видимість» досліджуваного явища наперед, у вимірі самоздійснення. Тоді, як *невидимість* самоздійснення означає сходження простору і часу — в русі.

званої «четвертої хвилі» виокремити три генерації мігрантів, відмінності між якими позначають перехід до медіа простору, і пов'язану з ним зміну способу самовизначення «людини в русі», візуалізованої лабораторним прикладом сучасних мігрантів. Зміна способу самовизначення людини і перехід до медіапростору проявляється у трьох генераціях у відношенні до двох характеристик — територіальності та мережевості. Представники перших двох генерацій (це переважно мігранти віком, відповідно, 50—60 і 36—45 років), прив'язані до територій — історично сформованих соціокультурних середовищ їхнього походження чи перебування.

Для першої генерації тимчасове, хоч і тривале відлучення, є лише «доповненням» до життя в Україні. Прив'язаність до «певної території» визначає «світ співбуття» і представників «другої генерації», хоча вони вже перебувають між двома усталеними соціокультурними середовищами — в Україні і державі, яка їх приймає: в одному з них український мігрант «живе», до іншого «повертається». Породженням територіальності є і соціальні мережі, що проникають через державні кордони, до яких з різною інтенсивністю залучені представники перших двох генерацій. Натомість, світ співбуття представників умовної третьої генерації українських мігрантів (переважно віком до 30 років) відрізняється від перших двох: вони не залежать від соціокультурного середовища походження — перебування й не «зав'язані» на соціальні мережі. Вони закладають новий горизонтальний, екстериторіальний простір спілкування, для якого характерні легке опанування мови (у прямому й переносному розумінні) середовища перебування і виникнення паралельних шляхів самовираження. Якщо набуті на батьківщині освіта і вміння для перших двох генерацій, що, здебільшого, виконують важку й низькокваліфіковану роботу в еміграції, конвертуються ними у швидке оволодіння новими засобами та сферами комунікування в країні перебування (вивчення її мови, культури, можливостей для професійного та кар'єрного зростання), то для третьої генерації навчання відразу стає чинником руху, що зумовлює набуття паралельних, безпосередньо не пов'язаних із попередніми, кваліфікацій і вмінь. Потреба в іншій освіті опосередковує нові активності, не пов'язані з її змістом. Рух до нових знань породжує входження в паралельні простори спілкування.

Відбувається перехід від відносин до співвіднесень. Набуті знання і вміння отримують значення полів, для простору горизонтального спілкування, — нереалізовуваних полів самоздійснення. Входження у новий комунікаційний простір пов'язане зі зміною способу самовизначення.

Для перших двох генерацій ключовим чинником самоідентифікації була приналежність до територій і соціокультурного середовища походження/перебування, відповідно, і самовизначення (моє «тут і тепер») відбувалося через віднесення до спільного минулого. Для умовної третьої генерації спосіб установлення «мого тут і тепер» зміщується у проєкцію «теперішнє майбутнє» і набуває вираження *співвіднесень* у паралельних просторах співбуття. На зміну історично сформованому територіальному соціокультурному укладу і визначальності віднесення до «спільного минулого» у формуванні її ідентичності, що наперед закладає простір співбуття, приходить його творення за принципом співвіднесень. Із переходом до глобалізації світ постає перед людиною не у вигляді палітри культурно-історичних укладів і, як наслідок, неминучості підпорядкування її власного життя умовам одного з них, а в динаміці самоздійснення, і в цьому сенсі у вигляді перманентно змінюваних і нереалізовуваних полів його альтернатив. Минуле, втілене в культурі, подібно до них, творить горизонтальний часопростір співвіднесень і стає паралельним «ресурсом» самоздійснення¹³. При цьому різ-

¹³ Зміну способу самовизначення людини спробою проілюструвати за допомогою поняття симулякру, запровадженого Жаном Бодріаром наприкінці 70-х — на початку 80-х рр. За Бодріаром «симулякр» є «копією реального», що «поступово набуває значення автономного статусу, відриваючись від реального». «Це — віддзеркалення фундаментальної реальності. Він маскує і спотворює фундаментальну реальність, відсутність фундаментальної реальності. Він уже не має стосунку до жодної реальності: він є своїм власним чистим симулякром» [31]. Тобто симулякр є «безреференційний знак» (Р. Кісь), знак, що уже не має відношення до історичного досвіду (предмета, явища, факту свідомості), з яким він асоціюється. Властиво, таке трактування симулякру, на мій погляд, допомагає пояснити згадуваний перехід, «зміну перспектив співбуття» з «теперішнього минулого» на «теперішнє майбутнє», у способі самовизначення людини. Символ певного змісту в минулому, що натеper позначає ідеологічну тяглість самовизначення, набуває змісту «амбівалентного інструментарію», «оболонки» для творення комунікаторів, «векторів» взаємопереходу

ницю у віці між трьома умовними генераціями можна назвати радше пунктуацією траєкторії переходу до іншого способу самовизначення, що стає характерним для людей різного віку (розмивання вікових меж між традиційними етапами життя, наприклад, між юністю і зрілістю, або середнім віком і старістю давно відзначається дослідниками), аніж характеристикою відмінностей між віковими групами. Зміна способу самовизначення вказує на перетворення соціальності, зокрема, перетворення, опосередковані предметами суспільних активностей у їхніх інституалізованих формах — у фігури співвіднесень¹⁴.

Представники усіх трьох генерацій користуються засобами мобільного зв'язку (телефон, інтернет), проте це ще не є медіапростором¹⁵. Останній визначається двома характеристиками: 1) принципом співвіднесень в основі самовизначення і 2) зміною часової перспективи з «теперішнього минулого» на «теперішнє майбутнє» — у його способі, «механізмі».

Зміна часової перспективи у зіставленні до минулого на «видимість наперед у часі» у способі самовизначення людини робить очевидним поняття динаміки нереалізовуваних, перманентно змінюваних полів співвіднесень антропоцентричних ідентичностей, якими позначається простір їхнього самоздійснення. Ця очевидність впливає зі зміни усього простору самоздійснення антропоцентричних ідентичностей у подієвості їх співвіднесень. Це означає також перехід від вертикального і розділеного часу та простору до горизонтального й інтегрованого часопростору, що заступає територіальність, мережевість і соціальність.

«нереалізовуваних полів альтернатив» динаміки самоздійснення. У контексті зміни способу самовизначення симулякр виникає наче дзеркальне відображення «перспективи співбуття з її іншого боку», і завдяки цій зміні «читається».

¹⁴ «Форми», «формування», «формули» виражають визначення через віднесення до минулого, тоді як «фігури» вказують на «видимість попереду». Форми виражають інституційність соціального самовизначення через віднесення до минулого, а фігури позначають антропоцентричні ідентичності та їхні просторові зміни — зміни їхніх конфігурацій у вимірі самоздійснення.

¹⁵ Поняття медіа у цьому тексті охоплює два виміри: 1) технологічно-інституційний, що веде початок від появи «засобів масової інформації» до появи засобів мобільного зв'язку — дрових, мобільних телефонів, інтернету; 2) комунікаційний, спілкування як таке.

Часопростір або соціальний час, що приходить на зміну історичному часові, означає, що природне абсорбоване соціальним і його опосередковує (див. прим. 4). Як пригадуємо, перехід до соціальності як руху нівелює соціальність як таку на користь співвіднесень інтегральних антропоцентричних ідентичностей. Засоби комунікацій, створені людиною, інші «позалюдські об'єкти» і «позалюдські гібриди» (Уррі), сформовані у взаємодії людини і природи, стають продовженням самої людини і водночас існують відносно самостійно від неї. Отже, медіапростір творять лише антропоцентричні ідентичності; він є феноменом їх співвіднесень і феноменом зміни способу самовизначення і способу мислення людей. Медіаподієвість унаслідок одночасне співіснування багатьох, часто неспівмірних, але потенційно співвідносних просторів і типів ідентичностей. У контексті онтологічного голізму виходимо з того, що ідентичність є реальність.

Подібно як у Сметса, поняття полів речей і людей, подій, походять з різних дисциплін (полів — із фізики, подій — з історії), поняття співвіднесень антропоцентричних ідентичностей і динаміки як їх зміни у подієвості співвіднесень можуть бути універсальними щодо дисциплін. Зворотний відлік сфер речей (людей, ідей), динаміка нереалізовуваних, перманентно змінюваних полів також є метафорами, запозиченими з різних наук, для означення простору самоздійснення.

Повертаючись тепер до ствердженої Уррі метафоричності понять сучасної науки і взаємовалідності метафор, можна сказати, що вони є містком для переходу до онтологічного голізму і проведення наддисциплінарних досліджень¹⁶.

Від методологічного до онтологічного голізму

Антропоцентричний підхід до творення понять у науці і метафоричність у їх основі для різних дисциплін дають змогу провадити дослідження у горизонтальній, динамічній перспективі зміни антропоцентричних ідентичностей у подієвості співвіднесень і в голістичному вимірі «прямування на довершення (що може означати і як завершення, розщеплення, перетворення) цілості, майбутнього часу — на рівні ме-

¹⁶ Ігор Ісиченко охарактеризував дискурсивну стратегію епохи барокко, коли позиції голізму в європейській філософській думці були ще міцними, як пошук Великої Метафори, спрямованої вгору, що об'єднує все [32].

тодів. Дослідження в антропоцентричній перспективі самоздійснення, а не «доконаних фактів» (чи елементів, з яких «складається» або «конструюється» цілість), добутих у рамках суб'єкт-об'єктної схеми шляхом віднесення до минулого, як це впливає з системно-структурного бачення й аналітичного підходу, потребує онтологічного, а не методологічного голізму. Відтак, повернення до голістичного підходу повертає і до його витоків — до Творення всесвіту як руху з неосягненим Першопочатком. Голістичний підхід у науці можна назвати дослідженням видів руху наперед у часі.

Повертаючись тепер до нашої первісної теми, можна сказати, що концепція середовища життя як *данності* і голістичний підхід, що лежить в її основі, є альтернативою до аналітичного і матеріалістичного підходу, що визначає системну теорію підходу, згідно з якою життя і його витoki вводяться в рамки науково-дисциплінарних поділів, сформованих у ХІХ—ХХ ст. і зводяться до біохімічних процесів, отже, біохімічного синтезу (за яким можливість синтезування життя може бути метафорою плиткості цієї теорії)¹⁷, а людина розглядається як продукт соціального конструювання — на основі розділення (замість розрізнення) природи і суспільства¹⁸.

Середовище життя як *данність* є похідним від єдності Трансцендентного та іманентного. Людям поза релігією не варто боятися такого підходу чи ігнорувати його. Як було зазначено, Дельоз, Гваттарі, Фуко і Дерріда повністю усунули концепт трансцендентності на користь абсолютної іманентності задля уникнення запроваджених Дельозом і Гваттарі бінар-

¹⁷ Самі дисципліни, на які розділилася наука ХІХ—ХХ ст., можна назвати вираженням аналітичного підходу. Утворені шляхом аналітичного виокремлення елементів і чинників наукові спеціалізації продовжують існувати окремо від їхніх засновників як «природні чинники ситуації», «реально діючі об'єкти» (Сметс) і віднесення життя до біохімічних процесів є прикладом такого існування. Особливо наукові галузі, що бурхливо виникають останнім часом «на перетині дисциплін», як лінгвокультурологія, медична соціологія та ін. можна окреслити метафоричним означенням аналітично виокремлених елементів. Адже вони, як правило, не мають власних методів.

¹⁸ Чи не було б доречно у вимірі онтологічного голізму замінити об'єктивістські наукові терміни живої і неживої природи на антропоцентричні поняття живого і неживого світу? Тим більше, що в українській мові об'єднуючим для них є однокореневе поняття — всесвіт.

них протилежностей вертикального та горизонтального, дуальності категорій, що з цих протилежностей випливали, та універсалій, — на користь сприяння експериментуванню, проведенню повністю іманентних досліджень та створенню нового [9]. Це можна назвати крайнім виразом аналітичного підходу, адже, як показав ще Сметс, експеримент із елементами й чинниками не відстежує рух дійсності, з якої вони були аналітично виведені. Цілість, яка була втраченою за аналізом елементів і яку не можна відновити шляхом їх «складання», вважається штучною, а елементи, що з неї походять і її «конструюють», — справжніми, «реально діючими об'єктами» [29].

Ніклас Луман у «Вступі до системної теорії» пояснює введення, точніше, повернення Імануїлом Кантом трансцендентальної теорії в науку і філософію тим, що умови емпіричного пізнання самі не можуть бути емпіричними, тобто необхідністю асиметрії для теорії, зіставлення в ній симетрії та асиметрії [33]. Зазначене зіставлення, за Луманом, вказує на цілість, яку неможливо виразити в рамках системного аналізу. Тут ми змушені концентруватися тільки на її одній стороні, лише маючи на увазі наявність іншої. А що розрізнення обох сторін є «сліпою плямою спостереження», і не існує наперед прописаних форм для вибору розрізненень для спостереження за однією з розрізнених сторін, завжди, за словами Лумана, існує необхідність маніпулювати «сліпою плямою чи невидимістю єдності розрізнення» [33]. Як мені бачиться, у Кантовому розрізненні трансцендентального пізнання як пізнання *апріорного*, вільного від усього емпіричного, визначального щодо можливості досвіду і такого, що організовує наше пізнання через досвід, та емпіричного, *апостеріорного* [35], власнито, досвідного пізнання, — закладене вираження цілості як трансцендентальної єдності всього.

Можна додати: в апріорному пізнанні «закодована» єдність співвіднесень ідентичностей *у часопросторі самоздійснення як спрямованості в майбутнє* (час і простір Кант називає прикладами понять апріорного пізнання, які не виводяться з досвіду [35]). Кант фактично показує, що апріорні положення творяться за принципом співвіднесень: до прикладу, можна спочатку *аналітично* пізнати поняття тіла через його іманентні ознаки (протяжність, непроникність тощо). Далі ми розширюємо свої знання і, звертаючись до свого досвіду, з якого виве-

ли поняття тіла, знайшовши, що з названими ознаками завжди пов'язана важкість, — здійснюємо «правильний» синтез віддаленої ознаки й поняття тіла як його предикат. І хоч одне з них не є іманентним до іншого, тим не менше, вони «належать одне до іншого, *нехай навіть випадково* (виокремлення моє на підкреслення принципу співвіднесень. — *І.М.*) як частини одного цілого, а саме, досвіду», який, за Кантом, «і сам є синтетичне пов'язування споглядань» [34].

Таким чином, апіорні судження цілком засновані на зіставленнях понять, а не на емпіричному досвіді. І саме в цьому вимірі — зіставлення понять, а не за синтезою елементів і чинників, аналітично вичленених з апіорі притаманних нашому розуму понять, — він називає апіорні положення «синтетичними», тобто такими основоположними, що розширюють наші знання.

Незаперечним прикладом чистого апіорного знання Кант називає чисту математику, саме поняття і положення якої «вказують на те, що вона містить не емпіричне, а виключно тільки апіорне знання» [34]. І, додає, — сама виражає засади людського мислення, що, зрештою, ведуть до універсалізації знань. Тоді, як аналітичні судження потрібні для надання чіткості поняттям, потрібним для «широкого достовірного синтезу, а не для того, аби набути щось дійсно нове» [34].

За твердженням Канта, жодне з основоположних чистій геометрії не є аналітичним. І Кант наводить простий приклад апіорного синтетичного положення геометрії: пряма лінія — найкоротша відстань між двома точками. Оскільки пряма є якісним, а не кількісним поняттям, то поняття найкоротшої відстані приєднується до нього ззовні і ніяким аналітичним розчленуванням не може бути виведеним з нього. Для мене цей найпростіший приклад унаочнює чисту геометрію як науку, що будується на засадах зіставлення «фігур, що, на відміну від «форм», які визначаються у віднесенні до минулого, увиразнюють видимість попереду» (див. прим. 15 цього тексту).

Кантове апіорне знання, безумовно, незалежне від усякого досвіду, вказує на унікальну основу особистості (а, отже, похідних від неї, творених, названих нами ідентичностей), що самоздійснюється у часопросторі і, водночас, як сутність понад простором і часом, закладену Згори. Відтак, унікальною дан-

ністю Згори є (кожне) життя, незалежно від перебігу, умов чи обставин. Трансцендентність існує понад часом, сповнює, довершує часи, і не є чимось, що може бути виокремленим, обмеженим та ідентифікованим з погляду раціонального, досвідного пізнання. У Кантовому заснуванні трансцендентальної філософії як науки про принципи апіорного синтетичного знання проглядається неминучість сучасної нам універсалізації дисциплінарних знань перед обличчям новопосталих викликів. Розширення і співтворення середовища життя *данного* постає головною відповіддю на них. Одним із напрямів виходу з традиційних академічних рамок і творення гнучких міждисциплінарних дослідницьких груп зі спільною метою — пошуку відповідей на виклики сучасного світу — для співробітників Каліфорнійського Університету Сан-Дієго стало вивчення мікробіома людини¹⁹. Науковці встановили, що в її тілі живе понад 10 тисяч видів мікроорганізмів (бактерій, архей, вірусів, грибів, найпростіших). Вони не тільки допомагають людині перетравлювати їжу, синтезувати корисні сполуки, забезпечують її вітамінами, захищають від патогенних мікроорганізмів, шкідливих зовнішніх впливів, токсинів, ксенобіотиків, радіонуклідів, мутагенів, канцерогенів. Зіставлення клітин мікроорганізмів, які виявляються у людині, і клітин всіх тканин, що належать її тілу, приблизно становить 9 до 1. Наведене зіставлення і «сполучна» роль, яку відводять дослідники одному з аналітичних понять сучасної міждисциплінарної науки (мікробіому) щодо інших її понять — мікробіом ще називають «другим мозком» людини через його вплив на настрої, поведінку, апетит, стан психічного здоров'я людини — дають змогу твердити, що поняття мікробіома виражає життя як рух. Незлічені мікроби разом із тканинами клітин живого тіла забезпечують і виражають життєдіяльність людини як рух, зміну і, врешті, повне оновлення, що парадоксальним чином забезпечує її ідентичність як духовно-фізичну єдність. А це, своєю чергою, означає, що саме нікчемна «малість» мікробіома виражає онтологічну єдність життя і кожне життя як неосяжну й неподільну цілість. А саме поняття мікробіома, виходячи з розуміння Кантом уточнюючої ролі аналітичних понять у здійсненні «широкого достовірно-

¹⁹ Див., до прикладу, <https://ucsd.edu/research-innovation/research-initiatives.html>.

го синтезу», означає поле (співвіднесення) самоздійснення кожного життя. Мікроби разом з клітинами тканин живого тіла таким чином творять неподільне *середовище життя*.

Міждисциплінарні дослідницькі групи Каліфорнійського Університету Сан Дієго вивчають, як використати мікробні спільноти для кращого управління поширеними захворюваннями (астма, діабет, ожиріння), розробляють нові методи маніпулювання мікробіомами для поліпшення здоров'я людей, для вирішення нагальних екологічних викликів. Попри важливість згаданих досліджень, мені у контексті задекларованого підходу йдеться про зворотну сторону цього наукового пізнання. А, саме, про глибше вивчення цілості, що стоїть за поняттям мікробіома з описаними властивостями, — *ідентифікованого середовища життя*, що не є пізнаваним. Мені йдеться про творення умов для розвитку «мікробіомного середовища», відновлення й урухомлення середовища життя, позначеного інструментально застосовуваним аналітичним поняттям мікробіома. Під цим оглядом наука потребує закласти в основу подальших досліджень *безпосередній* і поглиблений опис природного середовища як *такого*, опис, що, за Сметсом, якнайдалі йде «за природою», якомога більше охоплює самого спостерігача і відходить від домінуючого антропоцентричного дискурсу «спостереження та побудови», заснованого на періодичному перериванні й відсіюванні того, що, з нашого погляду, «з'являється в надлишку», видається нам неважливим чи непотрібним. Цитуючи Сметса, «ми повинні... протистояти спокусі накласти гнучкий досвід на наші жорсткі уявлення, і навіть ризикуючи тим, що не можемо пояснити все, що описуємо, ми маємо бути лояльними до обробки такого досвіду» [29]. І на цій основі — намітити поворот в науці, наддисциплінарний за підходами й методами, спрямований на відновлення умов для відродження і розширення середовища життя. Феномени як ідентифіковані, але непізнані цілості, що постають із синтетичних співвіднесення антропних «розривів», що виникатимуть у зазначених описах природного середовища, змісту актуальних і грядущих викликів, — визначатимуть зміст і напрями досліджень.

Перехід від методологічного до онтологічного голізму в науці не дасть змоги охопити життя як цілість: воно є *данністю*, і ми — в ній. Як свого часу

дав зрозуміти Е. Гідденс, людина перебуває «всередині» створених нею знань, що повертають світ у новому напрямі. Проте онтологічний голізм дає змогу побачити, що і як працює на утвердження життя, які зв'язки, взаємодії, способи діяльності підтримують і розширюють середовище життя, і які його руйнують, і відтак, — співтворити життя.

Прагнення спільного пошуку відповідей на фундаментальні виклики, що постають перед людьми, змусить науковців діяти у цій затіненій поки що парадигмі, шукати простори та інструменти спільних, наддисциплінарних відповідей на ці виклики. Це, імовірно, покличе до життя нові, відмінні від теперішніх проєктів, платформи та способи взаємодії інтелектуалів, підштовхувані подальшою універсалізацією наукових знань.

Локус буття

Як було зазначено раніше, поняття «середовище життя» включає увесь простір співвіднесення життєдіяльності людини, а не «природу», довкілля і т. д. Відновлення середовища життя — це не про руйнування лісів, викопування вуглеводнів і розгортання на виручені кошти затишних зелених зон і водойм з невластивою для цієї кліматичної зони флорою і фауною, не про відкриття заповідників і національних парків, занесення тварин, рослин і мікроорганізмів до червоної книги. Усі ці заходи якраз виражають абсорбування природного соціальним. До прикладу, формування заповідників не має сенсу, — твердять автори відомого документального фільму «Ноте», — бо руйнується середовище, в якому можуть жити дикі тварини. У цьому ж руслі розгортаються й теперішні установки на досягнення нульового рівня викидів вуглецю в атмосферу шляхом заміни однієї широкомасштабної технології (виробництво електроенергії, робота транспортних засобів — переважно на викопному паливі) — на іншу широкомасштабну технологію «захоплення вуглецю» (видобуток електроенергії з відновлюваних джерел, енергоефективні будівлі, електромобілі, водневе паливо) [36].

Усі ці заходи якраз вказують на розвиток природного середовища. Члени Римського клубу не випадково називають геоінженерію як серію масштабних «технологічних і конструктивних заходів для «конструювання» нашого клімату з метою уповільнення або навіть повної реверсії найбільш серйозних наслід-

ків його коливаль» — другою після створення вірусних і бактеріальних організмів з новими і смертельними характеристиками технологічною небезпекою [26]. А, з іншого боку, недавно опубліковані підсумки дослідження співробітників Імперського коледжу Лондона стверджують, що зміни клімату та психічне здоров'я людей є найбільшими значними та нагальними викликами для суспільств у всьому світі. Автори дослідження показують взаємозв'язок між досвідченням екстремальних погодних явищ і погіршенням психічного здоров'я людей, зокрема чітку залежність між підвищенням температур та кількістю самогубств [37]. Про що це свідчить? Як на мене, це обумовлене рядом взаємопов'язаних чинників, що існували й раніше, але стали зримими наприкінці ХІХ — на початку ХХІ століття. Ознакою переходу до глобалізації стало виокремлення економіки з суспільства як такого, — територіальних суспільств, що існували у вигляді національних держав, імперій чи етноспільнот, — і її трактування як саморегульованої сфери автономно від решти суспільства. На цьому полягав один із визначальних принципів ринкового лібералізму. Сучасний неолібералізм також трактує глобалізацію як переважно економічний феномен, спричинений зростанням прямих іноземних інвестицій, дерегуляцією транскордонних потоків капіталу, технологій і послуг та створенням глобальної виробничої системи, на вершині якої стоять транснаціональні корпорації [38]²⁰. Можна сказати, теоретики ринкового лібералізму цілком у дусі застереження Сметса «вийняли» економіку із суспільства в цілому і трактують цей аналітичний елемент «реально діючим об'єктом», а явище (в дано-

²⁰ Я тут не критикую ідеологію ринкового лібералізму і її продовження — сучасний неолібералізм з позицій іншої з відомих нам ідеологій — марксизму, націоналізму чи інших -ізмів як означень для ідеологій, що здобувалися на цю назву через означення ними більш або менш широких соціальних рухів ХVІІІ— ХХ ст. Вдаюся до прикладу з ринковим лібералізмом, оскільки саме він дотепер перебував (і дотепер усе ще перебуває), як перед ним інші вчення, що ставали ідеологіями, до прикладу, марксизм — на «піку» претензій на безальтернативність перемоги в усьому світі. Вдаюся до цього прикладу тому, що саме неоліберальну ідеологію в часі перебування на вершині глобальної (не)переможності, максимального пов'язування з нею процесів глобалізації можна назвати теоретичним вираженням абсорбування природного соціального.

му разі спільноту людей), з якого він походить, — штучним, результатом його дії.

Злиття банківського капіталу з промисловим, утворення фінансового капіталу і фінансової олігархії, що впливає на треті країни, на межі ХІХ—ХХ століть [39] привело до того, що домінування суспільної, політичної влади, якому відповідало панування у виробництві як джерело влади економічної, за твердженням Карла Полані Левітта, змістилося до фінансового контролю та здатності отримувати головні прибутки у глобальних ланцюжках створення вартості, і вони стали ознакою реальної влади [38]. Розпочався її перехід від сфери локальних територій (спільнот) до сфери глобальних фінансів і глобальних мобільностей. І це зміщення тепер, навпаки, позначило «економізацію», так би мовити, фінансову асиміляцію суспільств. К. Полані назвав це «переходом до «фінансування» економічних та соціальних відносин» [38]. Неолібералізм не тільки принципово заперечує кордони, державне регулювання економіки — мовляв, усе відрегулює ринок і вільна конкуренція. Він усуває державу від багатьох сфер соціального забезпечення, тобто від його надання засобами суспільної політики, — на користь «дерегуляції, приватизації та маркетизації» (Кастлес), — ідеологічно перетворивши й саму державу на різновид фінансованих послуг.

Перемога ринкового лібералізму спиралася на комодифікацію (перетворення на універсальний фіктивний товар) не тільки грошей, а й праці та землі. Стівен Кастлес показує зазначену економізацію суспільств на прикладі просування глобального ринку праці, яке охоплювало не тільки людський капітал (володіння освітніми та професійними надбаннями), а й суспільну політику та практику (правовий статус, расу, етнічну приналежність, національне походження, стать) [38]. Відтак, глобальна мобільність, спочатку як *переміщення*, а згодом як спосіб життя, що, завдяки розвитку засобів транспорту і комунікативних технологій, скасовує *міця і відстані*, — стала визначальною рисою соціальності. Вона вказує на вихід соціальності за межі соціетальності, і це змусило соціолога Дж. Уррі відомі слова політика Маргарет Тетчер, вжиті в іншому контексті, застосувати до центрального поняття його науки: «Немає такої речі, як суспільство!» [7, с. 15].

Комодифікація грошей, праці та землі й перехід до фінансування соціальних відносин заклали основу уніфікації та делокалізації *часопростору*. Анрі Лефевр означає *простір* і *час* як у соціальних (історія, сили виробництва, групи, знання, ідеології, уявлення), так і в природно-географічних (клімат, місцевість) термінах²¹. Для зрозуміння, про що йде мова, я звернуся тут до поняття природно-культурного ландшафту, що виражає окремішність природного та людського, простору і часу — в єдності їхнього походження і в їхній взаємодії. Вона творить характерні й відмінні *локуси* — згідно з антропоцентричним підходом, самоідентифіковані (самоусвідомлювані) цілості, що залишаються такими у подієвості співвіднесенень репрезентованих ними ідентичностей.

За визначенням етнологіста Ігоря Бойка, що в цьому випадку узагальнює здобутки інших дослідників, природно-культурний ландшафт — це географічний ландшафт, змінений життєдіяльністю людини під час культурної адаптації до природного середовища. Це, фактично, єдиний організм, природна та соціокультурна системи органів якого не можуть функціонувати один без одного. Гомеостаз (рівновага динамічного середовища. — *І.М.*) у такому організмі здійснюється завдяки злагодженій діяльності компонентів, а порушення балансу природного й культурного призводить «до донозологічного стану й подальших деструктивних явищ у системі: поширення рудерарної рослинності, зникання певних видів рослин і тварин, порушення гідрорежиму ґрунтів, зменшення варіативності конструктивних особливостей і типів планування у народному будівництві, знищення інституту великої сім'ї тощо». Таким чином, — підсумовує І. Бойко, — природно-культурні ландшафти є необхідною умовою для життя біологічно та психічно

здорового населення. Окрім природно-культурного, дослідник виокремлює також культурний та природний ландшафти. Культурний ландшафт характеризує визначальна роль людини у формуванні й функціонуванні системи, а природа є лише ресурсом. Природний ландшафт, навпаки, визначає лише природа. У цьому контексті І. Бойко зауважує, що природно-культурні ландшафти болотяних регіонів можуть містити у собі різні ландшафтні ніші (ліси і болота), а для природно-культурних ландшафтів гірських регіонів характерні різні яруси (культурний, культурно-природний та природний). Ніші та яруси автор називає ойкуменою (культурний ярус), субойкуменою (природно-культурний ярус) та анойкуменою (природний ярус). Серед названих ярусів самодостатньою є лише субойкумена. Вона представляє собою місток між культурою й природою в цілому, й між культурним і природним ярусами в межах ландшафту, зокрема, має властивість при втраті одного з компонентів переходити у стан або ойкумени, або анойкумени [40].

Зауважу, що епоха, коли люди стали панівною силою формування природного середовища Землі²², згідно з градацією І. Бойка, не залишає місця для анойкумени, вірніше, вона зберігається як руди-

²¹ «Соціальний простір, — пише А. Лефевр, — не може бути адекватно визначено лише природно-географічними термінами (клімат, місцевість) чи своєю попередньою історією, ні зростом сил виробництва, здатним створювати з будь-якої випадкової форми, конкретний простір і час. Мають бути прийняті до уваги посередники: дії груп, рушійні сили у межах знання, у межах ідеології чи у межах уявлень. Соціальний простір містить велику різноманітність об'єктів як природних, так і соціальних, включаючи мережі і траєкторії взаємодії, що полегшують обмін матеріальними речами та інформацією» (Lefebvre H. The production of Social Space [trans. D. Niholson-Smith]. Oxford: Blackwell, 1993. 113 p.).

²² Як показали дослідження команди учених на чолі з Шаншаном Денге з Інституту географічних наук і природних ресурсів, перерозподіл велетенської кількості води (масове танення льодовиків внаслідок глобального потепління, перекачування підземних вод для пиття й використання в сільському господарстві), спричинений людською діяльністю, веде до змін у розподілі маси Землі, що, своєю чергою, змушує полюси планети рухатися в незаних досі напрямках, з набагато вищою швидкістю, ніж це було раніше (напрямок руху полюсів змістився з півдня на схід і середня швидкість руху з 1995 до 2020 року була в 17 разів вищою, ніж з 1881 до 1995 р.) і спричиняє помітні зсуви в осі обертання Землі. З 1980 р. положення полюсів змістилось на 4 метри. «Раніше тільки природні фактори, до прикладу, океанічні течії, — зазначають учені, — сприяли зміні полюсів». Масштаби впливу людини на планету спонукали вчених до думки оголосити нову геологічну епоху — антропоцен [41]. Уважаю, що ці дві, незалежно одна від одної висловлені пропозиції — перетворення соціальності на антропоцентричність та оголошення нової геологічної епохи антропоцену, терміну, створеного у відношенні до іншої геологічної епохи, голоцену — можуть бути аргументом на користь обстоюваного у цій статті переходу від аналітичного до голістичного підходу, і, відповідно, від міждисциплінарних — до наддисциплінарних досліджень у науці.

мент характерних для часів модернізму відокремлення природного та соціального і властивого йому наступу людини на природу, що, фактично підтверджує і сам автор: «При екофобній стратегії природокористування анойкумена перетворюється на об'єкт хижацького визиску й, зрештою, знищення. Крім того, при техногенних катастрофах, стрімкій зміні екологічних умов анойкумена, позбавлена людської опіки, швидко змінюється, інколи деградує». Анойкумена, як перед тим субойкумена, поглинається уніфікуючим культурним ландшафтом.

Проте для мене підхід І. Бойка цікавий ще й тим, що його поняття субойкумени можна розглядати як метафорично опосередковане вихідне значення — «одиницю», що позначає рівновагу (гомеостаз) природного і людського, за якою йдуть значення, що характеризують принципи їх розходження і розділення, що, зрештою, підводить до значень, які виражають абсорбування природного соціальним — на шкалі значень показників взаємодії природно-культурного ландшафту. Зміни значень динаміки співвіднесень природного і людського — стосовно вихідного значення первісної рівноваги (гомеостазу) природного і людського для субойкумени — спонукають до того, щоб вести мову про наявність, послаблення чи втрату зв'язку «середовищем взаємодії» згаданих багатьох показників природного і людського — із вихідним значенням для природно-культурного ландшафту. Ця втрата зв'язку значень середовища взаємодії природного і людського з вихідним значенням рівноваги природного й антропоного для субойкумени відповідає абсорбуванню природного соціальним.

Згідно з баченням Ф. Жіграї, яке наводить у своїй лекції І. Бойко, ірраціональні сили, переважно соціо-психологічної природи, які, разом із раціональними силами, переважно економічного характеру, створюють культурний ландшафт, залишають у ньому матеріально-духовні відбитки [40]. Відтак, згідно з моїм баченням, локус — не територіально-природне, а духовно-антропоное поняття, і позначає він не територіальну, але *априорну*, наперед задану локальність людини, визначальні кордони якої охоплюють природно-географічне середовище як таке, творячи з ним неподільний профіль. Таким чином, виходячи з розуміння гомеостазу як забезпечення рівноваги, а, отже, єдності, цілості динамічного середовища, що безнастанно змінюється, локус забезпечує тяглість

визначальних рис ідентичності у їх змінності, — як цілості у динаміці співвіднесень наперед у часі.

В умовах переходу до глобалізації, — зауважує Лефевр, — місце абсорбується простором. «Місця, які ми формуємо, — пише Т. Грін, — виявляються аналогами місць, що існують десь іще: приміські тракти, торгові центри, офісні комплекси». Місця переростають в уніфікований простір. Швидкість руху, — пише Зигмунд Бауман, стала залежною від технологічної штучності, а рух інформації — незалежним від переміщення тіл. Бауман говорить про девальвацію простору [42]. Перехід від двох вертикальних розумінь часу — циклічного та історичного, — що усталювали територіальну локальність, до соціального часу, що набуває горизонтальної проєкції *простору*, тим самим означає *розділення*, замість *розрізнення*, простору і часу, уніфікацію і делокалізацію часу.

Згідно з А. Лефевром, суб'єктність породжує простір²³. І коли соціальні «групи і класи не можуть конструювати самих себе чи сприймати одне одного як «суб'єктів», якщо вони не породжують простору», то ще більшою мірою це стосується окремої людської особи і простору її самоздійснення. Уніфікація і делокалізація простору є знеособленням простору, або, за Лефевром, усуненням суб'єктності. Уніфікація простору і делокалізація усувають суб'єктність «по горизонталі». Набуття часом просторового виміру означеного мною раніше соціального часу усуває суб'єктність «по вертикалі».

Дослідники наголошують на тісному зв'язку географічно локалізованого, матеріально визначеного «місця», з конструюванням особистої ідентичності. Бути без місця — «*persona non locata*» — значить, практично, не існувати. За поглядами науковців проглядається генеза розчинення місця, що, згідно з антропоцентричним підходом, запропонованим тут, виражає «розчинення» ідентичності. Перехід від двох «вертикальних» розумінь часу — циклічного та історичного — що всталюють територіальну локальність, до «горизонтального» соціального часу фокусує поняття «локусу», «локальності» на особі людини, поза

²³ А. Лефевр зазначав, що соціальні «групи і класи не можуть конструювати самих себе чи сприймати одне одного як «суб'єктів», якщо вони не породжують простору» (Lefebvre H. *The production of Social Space* [trans. D. Nicholson-Smith]. Oxford: Blackwell, 1993. 113 p.).

«місцем» (тобто проектує локальність безпосередньо на «людину в русі», її локус виявляється незахищеним *середовищем* (територіально-географічним, природним і культурним), її співіснування. Втрата територіально-ієрархічного («статичного», «якісного») розуміння «локальності» як категорії ідентичності (що передусім відповідала на запитання «звідки ти?» чи «який (чий) ти?» тільки «оголює» й загострює в проблемі локальності, що посилюється, смисловий компонент «ідентичності»²⁴.

Уніфікація і делокалізація часопростору апіорі означає абсорбування природного соціальним. Воно нівелює та усуває засадничу, також *данну окремішність* природи та людини (не окремішність природи і суспільства в розумінні історично минушого соціуму і соціальності, про що мова йшла раніше, — зрештою, зворотню стороною і виразом абсорбування природного соціальним став вихід соціальності за межі соціетальності і, як наслідок, перехід від соціальності до антропоцентричності) у єдності їхнього походження — на користь їхнього *розділення*. Саме розділення, що заміщує необхідну окремішність природи та людини й означає їхнє руйнування.

«Глобальне потепління», «кліматичні зміни», що характеризуються екстремальними температурами, наводненнями, буревіями на різних територіях, безвідносно до географічного положення, є, фактично, уніфікацією клімату. Вона йде вслід за уніфікацією й делокалізацією соціального простору, й ними ж спричинена. Участь у творенні клімату природно-культурними ландшафтами у взаємодії людських спільнот і природних середовищ так само очевидна, як і антропогенне походження теперішніх кліматичних змін. Уніфікація клімату означає руйнування *клімату як такого*. А це епістеміологічно стосується двох інших взаємопов'язаних понять — середовище життя і локус. Уніфікація клімату нівелює те, що позначають ці поняття. Уніфікація клімату під впливом людської діяльності генералізує ці позначення, бо означає втрату локусу і локальності. Останні ж є визначальними для середовища співбуття. Воно охоплює антропоцентричне середовище кожного (конкретного) життя (конкретних життів), а також (конкретне) культурне середовище (культурні середови-

ща), що відносить нас до ідентичності(-ей). Існує зв'язок між уніфікацією клімату, зумовленою людською діяльністю і коронавірусом, спричиненим розвитком природного середовища за соціальним порядком денним. Соціальна детермінованість коронавірусу вказує на його антропоцентричність: ця хвороба вражає людину як таку, а не орган чи організм, через які вона проявляється. Я вже згадував про діагностування безсимптомного проходження коронавірусу, що закінчувався важкими психічними розладами.

Втрата психічного здоров'я і, головне, зростання суїцидів під впливом кліматичних змін, як один з головних висновків дослідження британських учених, про яке йде мова, як на мене, означає втрату людиною Локусу співбуття, що означає дезінтеграцію її ідентичності.

Абсорбування природного соціальним і перехід від соціальності до антропоцен(у)тризму означає, що розширення і співтворення середовища життя може розпочатися лише зі зміни самої людини (самообмеження, вихід із технологічного паразитизму, зміна розуміння самоемансипації людини як доцільності всього). Заміщення необхідної окремішності природи і людини їх розділенням позбавляє людину чесноти смирення [36] — не перед Творінням, якого вона є вінцем, а перед величністю і неосаяжністю Сотвореного і самого Творця. Смирення розкриває настанову не перекроювати і руйнувати Творіння, а... дерзати творити, *співтворити*. І в цій настанові — визначальність Спільноти буття людини у трансцендентальному, апіорному та апостеріорному, досвідному вимірах.

Висновки. У цьому тексті я намагався сформулювати принцип співвіднесення антропоцентричних ідентичностей в основі методології наддисциплінарних досліджень. Водночас, *перехід від* гібридних до антропоцентричних ідентичностей, про який йшла мова у першій частині статті, є дзеркальним викривленням поняття ідентичностей. Адже усе в природі, міжлюдських стосунках і стосунках природи і людини — назване й ідентифіковане людиною — є антропоцентричним. «Всесвіт (і, отже, фундаментальні параметри, від яких він залежить) має бути таким, щоб у ньому, на деякому етапі еволюції, дозволялося існування спостерігачів», — стверджує антропний принцип сучасної космології. І, хоч, згідно з ним, «Всесвіт не може бути іншим, ніж він є, оскільки ми в ньому

²⁴ Саме нерозв'язаність проблеми «локусу» для глобалізованого суспільства стала причиною «зростаючої стурбованості ідентичністю» [43, р. 557].

існуємо» [44], він завжди інший, ніж ми його бачимо. Як Смысл, що виражає данність і тяглість життя, завжди непізнаваний, і водночас, спонукає до відкриття і його дарує. І в цьому, в удосконаленні духовної оптики споглядання і пізнання, втіленої у відкриттях, спорудах, текстах, музиці — полягає наша творчість. Послідовники антропного принципу від античних до модерних часів бачать людину космічною істотою, поява й існування якої, а перед нею — інших живих істот і рослин, були б неможливі за інших параметрів Всесвіту, чи зміни бодай однієї з фундаментальних констант. І, якщо для піфагорівця космос — «видовище світового ладу і смислу, гармонія сфер» [28] (переклад мій. — *І.М.*), то люди Нового часу показують це через фізичні розрахунки, за якими, до прикладу, зменшення ваги протона на 30% означало б відсутність у Всесвіті будь-яких атомів, крім атомів водню, а, отже, і відсутність життя. А в Поля Дірака антропоцентричність Всесвіту прозирає крізь його пропозицію, навпаки, вивести деякі фізичні «константи» як змінні, залежні від віку Всесвіту [44].

Антропний підхід віддзеркалює три принципи, про які йшла мова в цій статті: 1) визначальність і неподільність цілого — умовність і відносність його частин; 2) визначальність Живого щодо неживого, матеріального, і в цьому вимірі — антропоцентричність Всесвіту; 3) довершення антропності в Єдиному, тобто в Теоцентричності, яка цю, правдиву антропоцентричність, утверджує. Згадаймо Книгу Буття: людині віддано панування над сотвореним і данним їй [24]. Звідси, її відповідальність за збереження і розширення середовища життя і самого життя.

Чи не в тому, щоб зійти з битого шляху узалежнень від рукотворного полягає головний виклик сучасного світу, який, за словами Олександра Фільца, переживає не просто зміну парадигми, але зміну синтагми, «парадигми всіх парадигм»? Спрямованість людини на відродження середовища життя потребуватиме докорінної зміни її мотивації, способу мислення, культури, постановки цілей і завдань. Відновлення середовища життя означає перебудову відносин людей — їхніх цінностей, пріоритетів, інститутів, правил, інтересів і діяльності — на рівні повсякдення. І відмови від консюмеризму як визначального принципу життєдіяльності, зміни загальних матері-

альних пріоритетів, кон'юнктури *працевлаштування*, на місце якої приходиться *діяльність*, коли людина закладає ієрархію пріоритетів — всупереч традиції та кон'юнктурі. Окремо стоїть відмова від неолібералізму і *всеосяжного* панування ринку та ринкових відносин, зрештою, відмова від економіки, як такої, тобто відокремленої від суспільства і спільнотності сфери діяльності, побудованої за принципом *експлуатації ресурсів* (не тільки фінансових, а, передусім, природних та людських). Подолання цієї відокремленості і віднайдення шляхів, на яких способи задоволення потреб споживання вестимуть до відродження середовища життя, сприятиме й подоланню гріховного страху про загрозу перенаселення Землі.

Але, щоб досягнути цю історичну перемогу над собою, за словами Платона, найважчу з усіх перемог, людина потребує закладення нових смислів. Бо «скільки Божественного є у Божому Логосі, — пише Роман Кісь, — стільки ж засадничо-буттєвісного є у глибинній спроможності людини до сенсотворення. У цьому (у сенсотворчій моїй спроможності), між іншим також і наша богоподібність, оскільки сенсотворювання онтологічно тотожне Творчому (Створюванню Нового загалом)» [27].

Наочним прикладом розділення людини і природи як розділення людини і середовища її життя можна назвати ідеї Ілона Маска, інших мільярдерів, що набули капітали на розгортанні новітніх технологій і тепер стають космічними туристами, про заснування колонії на Марсі й перетворення людини на «міжпланетний вид». І. Маск взагалі бачить заснування колонії на Марсі альтернативою загибелі людства через перенаселення планети і брак ресурсів для життя [45].

Пропоную альтернативу технологічній гіпермобільності — повернення людини до Землі. Антропний принцип каже про неможливість виникнення та існування інтелекту у Всесвіті, властивості якого були б іншими. Альфред Рассел Воллес, обґрунтовуючи єдність людини і Всесвіту, ствердив, що люди як «єдині розумні істоти... могли виникнути виключно на Землі і саме для цього (виокремлення моє. — *І.М.*) наш Всесвіт виник [44]. Космічна Ойкумена все ще залишається єдиним і безальтернативним середовищем життя. І, щоб зберегти його, потребує, вживаючи концепцію І. Бойка, якнайшвидшого пе-

ретворення вже суцільного, але все ще остаточно не уніфікованого культурного ландшафту — на ландшафт природно-культурний, дві умовні сторони якого — природна та соціально-культурна — нерозривні і перебувають у гомеостазі, що здійснюється завдяки внутрішньо злагодженій діяльності. Порушення гомеостазу означає руйнування цілого.

Усі три наведені положення твердять про одне: людини немає без Землі, а Землі немає без людини; світ сотворений так, що не тільки людина конче потребує збереження і розширення середовища життя, а й Земля і все живе в ній потребує людини.

І, як вчить нас досвід мандрівок, повернення вимагає не менше, а може й більше, знань, самовіддачі, героїзму, творчого дерзання, зрештою, стає не меншою, а, інколи, більшою мрією, ніж перед тим сама мандрівка. Особливо, коли, як кажуть, зі судна, підводного чи космічного (останнім нині уявляється сама Земля у безмежному Всесвіті) — не втечеш.

- Urry J. Mobile sociology. *The British Journal of Sociology*. 2008. Volume 51. Issue 1. P. 185—203. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1468-4446.2000.00185.x>
- Unclassified-Summary-of-Assessment-on-COVID-19-Origins.pdf*. URL: <https://www.dni.gov/documents/assessments>.
- Menachery V.D. et al. A SARS-like cluster of circulating bat coronaviruses shows potential for human emergence. *Nature Med*. URL: <http://dx.doi.org/10.1038/nm.3985> 2015. (Дата звернення: 14.12.21).
- Butler D. Engineered bat virus stirs debate over risky research. *Nature*. 2015. URL: <https://doi.org/10.1038/nature.2015.18787>. (Дата звернення: 14.12.21).
- Брітс Г. Від кого людство підхопило корона вірус. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-51630793>. (Дата звернення: 20.12.21).
- Илларионов А. Что будет с Путиным и Зеленским, Саакашвили, вина Китая и ВОЗ, Гордон. "БАЦМАН" (2020). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=gNiTLPeBLJc>. (Дата звернення: 20.12.21).
- Латур Б. Политика природы. *Неприкосновенный запас*. № 2. 2006.
- Гваттари Ф., Делез Ж. *Капитализм и шизофрения. Тысяча плато*. Книга 2. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=274363&p=1>. (Дата звернення: 20.12.21).
- Hein Serge F. *Deleuze and Absolute Immanence: Achieving Fully Immanent Inquiry*. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1077800420935929>.
- Урри Дж. *Социология за пределами обществ. Виды мобильности для XXI столетия*. Москва: Высшая школа экономики. 2012. 335 с.
- На роздоріжжі. Аналітичні матеріали комплексного дослідження процесів української трудової міграції (країни ЄС та Російська Федерація)*. За редакцією Ігоря Маркова. Львів, 2009. 260 с.
- Марков І. Глобалізація та міграції: теоретичні та методологічні аспекти досліджень соціодинаміки. *Народознавчі зошити*. 2015. № 6 (126). С. 1318—1328.
- Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения. *Американская социологическая мысль*. Москва, 1996. С. 494—526.
- Future Identities. *Changing identities in the UK: the next 10 years*. The Government Office for Science. London, 2013.
- Сорокин П. *Человек. Цивилизация. Общество*. Москва. Политиздат. 1992.
- Бауман З. *Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства*. Київ. 2008. 118 с.
- Штомпка П. *Социология социальных изменений*. Пер. с англ. Под ред. В.А. Ядова. Москва: Аспект Пресс, 1996. 416 с.
- Bill Gates says rich countries should only eat beef which is synthetic. URL: <https://www.independent.co.uk/climate-change/news/bill-gates-synthetic-beef-meat-book-b1803088.html>. (Дата звернення: 20.12.21).
- Давосский форум: мир находится на этапе новой технологической революции. URL: <https://zn.ua/WORLD/davosskij-forum-mir-nakhoditsja-na-etape-novoj-tekhnologicheskoy-revoljutsii.html>. (Дата звернення: 20.12.21).
- Сталий розвиток. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%BA. (Дата звернення: 20.12.21).
- Штомпка П. *Социология социальных изменений*. Пер. с англ. Под ред. В.А. Ядова. Москва: Аспект Пресс, 1996. 416 с.
- Берталанфи Л. фон. *Общая теория систем — критический обзор. Исследования по общей теории систем*. Москва: Прогресс, 1969. 520 с.
- Гидденс Е. *Девять тезисов о будущем социологии*. URL: https://ecsocman.hse.ru/data/436/597/1231/1_2_1gidd.pdf.
- Біблія в перекладі Івана Огієнка*. 1962 (UBIO). URL: <https://www.bible.com/bible/186/GEN.1.UBIO.1-e до коринтян 6:12> URL: <https://www.bible.com/uk/bible/186/1CO.6.12.UBIO>.
- Штучний інтелект — серйозна загроза для існування цивілізації — Маск*. URL: <https://www.eravda.com.ua/news/2017/07/17/627146/>. (Дата звернення: 21.12.21).
- Мамойленко Ю. *Каким будет мир 2020-х годов: прогнозы от Римского клуба*. URL: <https://iod.media/ru/article/yakim-bude-svit-2020-h-rokiv-prognozi-vid-rimskogo-klubu-4015>. (Дата звернення: 21.12.21).

27. Кісь Р. Еґо-ідентичність. Окреміше Я і світ смислів. *Народознавчі зошити*. 2015. № 6. С. 1262—1303.
28. Аверинцев С. Софія-Логос. *Словарь. Дух Святой*. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Sergej_Averincev/sofija-logos-slovar/101. (Дата звернення: 21.12.21).
29. Сметс Я. *Холизм и Эволюция*. URL: <https://breathe.ru/statya/holizm-i-evolyuciya-chast-1>. (Дата звернення: 21.12.21).
30. Холизм и эволюция — Holism and Evolution. *Википедия*. URL: https://360wiki.ru/wiki/Holism_and_Evolution. (Дата звернення: 21.12.21).
31. Сміт Д. *Симулякр. Енциклопедія постмодернізму*. Київ, 2003. С. 385—386.
32. Архиеп. Ісиченко І. «Руно орошенное» в метафоричній стратегії свт. Димитрія Туптала. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/170723/17-Isichenko.pdf?sequence=1>. (Дата звернення: 21.12.21).
33. Луман Н. *Введение в системную теорию*. (Под редакцией Дирка Веккера). Пер. с нем. К. Тимофеева. Москва: Логос, 2007.
34. Кант И. *Критика чистого разума*. URL: https://iphras.ru/elib/Kant_Chist_raz.htm. (Дата звернення: 21.12.21).
35. *Иммануэл Кант*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%BC%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D1%83%D1%97%D0%BB_%D0%9A%D0%B0%D0%BD%D1%82. (Дата звернення: 21.12.21).
36. Sutoris P. *The climate crisis requires a new culture and politics, not just new tech*. URL: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2021/may/24/climate-change-crisis-culture-politics-technology>. (Дата звернення: 21.12.21).
37. Lawrance E. et al. (2021). The impact of climate change on mental health and emotional wellbeing: current evidence and implications for policy and practice. Grantham Institute. *Briefing paper*. № 36. May 2021.
38. Castles S. (2015). International Human Mobility: Key Issues and Challenges to Social Theory. *Social Transformation and Migration National and Local Experiences in South Korea, Turkey, Mexico and Australia*. Edited by S. Castles, D. Ozkul, M.A. Cubas. *Palgrave Macmillan*. S. 1—15.
39. Ленин В. Империализм, как высшая стадия капитализма. URL: <https://avidreaders.ru/read-book/imperializm-kak-vyshshaya-stadiya-kapitalizma.html>. (Дата звернення: 21.12.21).
40. Бойко І. *Вступ до вивчення проблеми взаємин культури й простору*. URL: https://www.academia.edu/61168881/%D0%92%D1%81%D1%82%D1%83%D0%BF_%D0%B4%D0%BE_%D0%B2%D0%B8%D0%B2%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B5%D0%BC%D0%B8_%D0%B2%D0%B7%D0%B0%D1%94%D0%BC%D0%B8%D0%BD_%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B8_%D0%B9_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%83. (Дата звернення: 21.12.21).
41. *Глобальное потепление сместило земную ось* — *The Guardian*. URL: <https://zn.ua/WORLD/hlobalnoe-poteplenie-smestilo-zemnuju-os-the-guardian.html>. (Дата звернення: 21.12.21).
42. Bauman Z. *Time and Space Reunited*. URL: <http://home.lu.lv/~ruben/Baumans%20par%20laiku.pdf>. (Дата звернення: 21.12.21).
43. Kearney M. The Local and the Global: The Antropology of Globalization and Transnationalism. *Annual Rewiew of Antropology*. 1995. Vol. 24. P. 547—565.
44. *Антропний принцип*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BD%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%BF. (Дата звернення: 21.12.21).
45. Венс Е. Ілон Маск: Tesla, SpaceX і шлях у фантастичне майбутнє. Пер. з англ. Мирослави Лузіної. ТАО, 2015. С. 428.

REFERENCES

- Urry, J. (2008). Mobile sociology. *The British Journal of Sociology* (Vol. 51, issue 1, pp. 185—203). Retrieved from: <https://doi.org/10.1111/j.1468-4446.2000.00185.x>
- Unclassified-Summary-of-Assessment-on-COVID-19-Origins.pdf*. Retrieved from: <https://www.dni.gov/documents/assessments>.
- Menachery, V.D. et al. A SARS-like cluster of circulating bat coronaviruses shows potential for human emergence. *Nature Med*. Retrieved from: <http://dx.doi.org/10.1038/nm.3985> 2015. (Last accessed: 14.12.21).
- Butler, D. (2015). Engineered bat virus stirs debate over risky research. *Nature*. Retrieved from: <https://doi.org/10.1038/nature.2015.18787>. (Last accessed: 14.12.21).
- Briggs, G. From whom humanity picked up the corona virus. Retrieved from: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-51630793>. (Last accessed: 20.12.21) [in Ukrainian].
- Illarionov, A. (2020). What will be with Putinim and Zelenskiy, Saakashvily, wines of China and WHO, Gordon. " BATSMAN". Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=gNiTLPeBLJc>. (Last accessed: 20.12.21) [in Russian].
- Latour, B. (2006). Politics of nature. Unbridled stock, 2 [in Russian].
- Guattars, F., & Delez, Zh. Capitalism and Schizophrenia. Thousand plateau. (Book 2). Retrieved from: <https://www.litmir.me/br/?b=274363&p=1>. (Last accessed: 20.12.21) [in Russian].
- Hein Serge F. *Deleuze and Absolute Immanence: Achieving Fully Immanent Inquiry*. Retrieved from: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1077800420935929>.

- Urry, J. (2012). *Sociology Beyond Societies. Types of mobility for the XXI century*. Moscow: Higher School of Economics [in Russian].
- Markov, I. (Ed.). (2009). *At a crossroads. Analytical materials of a comprehensive study of the processes of Ukrainian labor migration (EU countries and the Russian Federation)*. Lviv [in Ukrainian].
- Markov, I. (2015). *Globalization and migration: theoretical and methodological aspects of sociodynamics research*. *Ethnology notebooks*, 6 (126), 1318—1328 [in Ukrainian].
- Parsons, T. (1996). *The concept of society: components and their relationships*. *American Sociological Thought*. (Pp. 494—526). Moscow: [in Russian].
- (2013). *Future Identities. Changing identities in the UK: the next 10 years*. *The Government Office for Science*. London.
- Sorokin P. (1992). *Person. Civilization. Society*. Moscow. Politizdat. [in Russian].
- Batman, Z. (2008). *Globalization. Consequences for man and society*. Kyiv [in Ukrainian].
- Shtompka, P. & Jadov, V. (Ed.). (1996). *Sociology of Social Change*. Lane. Moscow: Aspect Press [in Russian].
- Bill Gates says rich countries should only eat beef which is synthetic*. Retrieved from: <https://www.independent.co.uk/climate-change/news/bill-gates-synthetic-beef-meat-book-b1803088.html>. (Last accessed: 20.12.21).
- Davos Forum: the world is at the stage of a new technological Revolution*. Retrieved from: <https://zn.ua/WORLD/davoskij-forum-mir-nakhoditsja-na-etape-novoj-tekhnologicheskij-revoljutsii.html>. (Last accessed: 20.12.21) [in Russian].
- Steel rose. Retrieved from: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%B%D0%BA. (Last accessed: 20.12.21) [in Ukrainian].
- Shtompka, P., & Jadov, V. (Ed.). (1996). *Sociology of Social Change*. Lane. Moscow: Aspect Press [in Russian].
- Bertalanffy, L. von. (1969). *General Systems Theory — A Critical Review*. *Research on General Systems Theory*. Moscow: Progress [in Russian].
- Giddens, E. *Nine Theses on the Future of Sociology*. Retrieved from: https://ecsocman.hse.ru/data/436/597/1231/1_2_1gidd.pdf [in Russian].
- (1962). *Bible translated by Ivan Ohienko (UBIO)*. Retrieved from: [https://www.bible.com/bible/186/GEN.1.UBIO;1st Corinthians 6:12](https://www.bible.com/bible/186/GEN.1.UBIO;1st%20Corinthians%206%3A12)
- Retrieved from: <https://www.bible.com/uk/bible/186/1CO.6.12.UBIO> [in Ukrainian].
- Artificial intelligence is a serious threat to the existence of civilization — Musk*. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/news/2017/07/17/627146/>. (Last accessed: 21.12.21) [in Ukrainian].
- Mamoylenko, Y. *What will be with the world of the 2020s years: forecasts from Rimsky Club*. Retrieved from: <https://iod.media/ru/article/yakim-bude-svit-2020-h-rokiv-prognozi-vid-rimskogo-klubu-4015>. (Last accessed: 21.12.21) [in Russian].
- Кіць, Р. (2015). *EGo identity. Separate I and the world of meanings*. *The Ethnology Notebooks* 6, 1262—1303 [in Ukrainian].
- Averintsev S. *Sofia-Logos. Dictionary. The Holy Spirit*. Retrieved from: https://azbyka.ru/otechnik/Sergej_Averincev/sofija-logos-slovar/101. (Last accessed: 21.12.21) [in Russian].
- Smets Y. *Holism and Evolution*. Retrieved from: <https://breathe.ru/statya/holizm-i-evolyuciya-chast-1>. (Last accessed: 21.12.21) [in Russian].
- Holism and Evolution*. Wikipedia. Retrieved from: https://360wiki.ru/wiki/Holism_and_Evolution. (Last accessed: 21.12.21) [in Russian].
- Smith, D. (2003). *Encyclopedia of Postmodernism* (Pp. 385—386). Kyiv [in Ukrainian].
- Archiep. Isichenko, I. “Fleece oroshennoye” in the metaphorical strategy of svt. Dimitri Tuftala. Retrieved from: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/170723/17-Isichenko.pdf?sequence=1>. (Last accessed: 21.12.21) [in Ukrainian].
- Luman, N. (2007). *Introduction to Systemic Theory*. (Edited by Dirk Wecker). Transl. from German. K. Timofeev. Moscow: Logos [in Russian].
- Kant I. *Critique of Practical Reason*. Retrieved from: https://iphras.ru/elib/Kant_Chist_raz.htm. (Last accessed: 21.12.21) [in Russian].
- Immanuel Kant. Retrieved from: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%BC%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D1%83%D1%97%D0%BB_%D0%9A%D0%B0%D0%BD%D1%82. (Last accessed: 21.12.21) [in Ukrainian].
- Sutoris, P. *The climate crisis requires a new culture and politics, not just new tech*. Retrieved from: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2021/may/24/climate-change-crisis-culture-politics-technology>. (Last accessed: 21.12.21).
- Lawrance E. et al. (2021, may). *The impact of climate change on mental health and emotional wellbeing: current evidence and implications for policy and practice*. Grantham Institute. *Briefing paper*, 36.
- Castles S., Ozkul, D., & Cubas, M.A. (Eds.). (2015). *International Human Mobility: Key Issues and Challenges to Social Theory. Social Transformation and Migration National and Local Experiences in South Korea, Turkey, Mexico and Australia*. Palgrave Macmillan (Pp. S. 1—15).
- Lenin V. *Imperialism, as the highest stage of capitalism*. Retrieved from: <https://avidreaders.ru/read-book/imperializm-kak-vysshaya-stadiya-kapitalizma.html>. (Last accessed: 21.12.21) [in Russian].
- Boyko I. *Introduction to studying the problem of relations between culture and space*. Retrieved from: <https://www.academia.edu/61168881/%D0%92%D1%81%D1%82>

- %D1%83%D0%BF_%D0%B4%D0%BE_%D0%B2%D0%B8%D0%B2%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%B8%D0%B5%D0%BC%D0%B8_%D0%B2%D0%B7%D0%B0%D1%94%D0%BC%D0%B8%D0%BD_%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B8_%D0%B9_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%83. (Last accessed: 21.12.21) [in Ukrainian].
- Global warming has shifted the Earth's axis — *The Guardian*. Retrieved from: <https://zn.ua/WORLD/hlobalnoe-poteplenie-smestilo-zemnuju-os-the-guardian.html>. (Last accessed: 21.12.21) [in Russian].
- Bauman, Z. *Time and Space Reunited*. Retrieved from: <http://home.lu.lv/~ruben/Baumans%20par%20laiku.pdf>. (Last accessed: 21.12.21).
- Kearney, M. (1995). The Local and the Global: The Anthropology of Globalization and Transnationalism. *Annual Review of Anthropology* (Vol. 24, pp. 547—565).
- The Anthropic Principle. Retrieved from: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BD%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%BF. (Last accessed: 21.12.21) [in Ukrainian].
- Vance, E. (2015). Elon Musk: Tesla, SpaceX and the path to a fantastic future (P. 428). Lane. 2015- 2015 Myroslava Luzina. TAO [in Ukrainian].